

ΡΙΜΑΔΑ
ΓΙΑ ΤΗ ΘΡΟΝΙΑΣΗ ΤΗΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΗΣ
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΜΗΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τὸ χειρόγραφο τῆς Ριμάδας γιὰ τὴ θρόνιαση τῆς μητρόπολης τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ στὸ Ἡράκλειο, ποὺ γίνηκε στὶς 16 τοῦ Ἀπρίλη 1895, τυπώνεται τώρα γιὰ πρώτη φορά. Εἶναι τὸ ἴδιο τὸ αὐτόγραφο τοῦ ριμαδῶρου Νικολῆ Ἰ. Μαρκάκη Χουδετσανοῦ, καὶ καθὼς εἶναι προσεχτικὰ καταγραμμένο καὶ σε καλὴ κατάσταση διατηρημένο, ἡ ἔκδοση γίνεται μὲ ἄνεση. Δυσκολίες ὡς πρὸς τὴν ἀνάγνωση δὲν ὑπάρχουν. Μόνο σ' ἓνα σημεῖο στὸ τέλος (δίστιχο 221 - 222) τὸ νόημα δὲν εἶναι καθαρό.

Τὸ χειρόγραφο (σε σχῆμα 0,15 × 0,19) εἶναι γραμμένο σε δυὸ κόλλες χαρτί cloche ἀρρίγωτο, πολὺ πρόστυχο, διπλωμένο στὰ δυὸ, ὥστε νὰ σχηματίζῃ δεκαεξὶ σελίδες. Οἱ ἀράδες, ἴσως ἀπόλυτα, προϋποθέτουν τὴ χρησιμοποίησις χαρτοχάρακα. Τὸ μελάνι μελιτζανί, πολὺ συνηθισμένο τότε, ποὺ διατηρήθηκε ζωηρό. Ἔχομε στὴν κάθε σελίδα εἰκοσιτέσσερες ἢ εἰκοσιεξι στίχους. Ἔτσι πιάνουν ἑννιά σελίδες οἱ 228 στίχοι τῆς ριμάδας. Στὴν προμετωπίδα ὁ ριμαδῶρος γράφει τ' ὄνομά του καὶ ἀπὸ κάτω τὸ χρόνο 1895. Στὴ δεύτερη σελίδα γράφει: «*Μαΐου 5, Χουδέτοι, Νικολ. Ἰ. Μαρκάκης, ἔτος 1895, Τὸ τραγοῦδι τῶν ἑγκαινίων τοῦ Ἁγίου Μεγαλομάρτυρος Μηνᾶ τοῦ θανατουροῦ*». Ἀπὸ τὴν τρίτη ἴσαμε τὴν ἑνδέκατη σελίδα βρίσκεται ἡ ριμάδα. Οἱ ἄλλες, ἴσαμε τὴ δέκατη ἕκτη, εἶναι ἄγραφες.

Τὰ ἑγκαίνια γίνηκαν στὶς 16 τοῦ Ἀπρίλη καὶ ἡ ριμάδα βρίσκεται τελειωμένη καὶ ἀντιγραμμένη στὶς 5 τοῦ Μάη. Γράφτηκε λοιπὸν μέσῳ σε εἴκοσι μέρες ἀπὸ τὴ θρόνιαση, ὅταν οἱ ἐντύπωσης ἦταν ἀκόμα νωπές, ἄρα πιστὲς καὶ ἀνόθευτες.

Γιατὶ δὲν τυπώθηκε, ἀν καὶ σύμφωνα μ' ὅλα τὰ φαινόμενα, θὰ ξωδεύονταν; Ἡ ἀπάντησις στὸ ρῶτημ' αὐτὸ βρίσκεται στοὺς χιλιεπιτατοὺς καιροὺς ποὺ περνοῦσε τότε τὸ νησί, καὶ ποὺ δὲν ἠσύχασαν παρὰ μὲ τὴν ἑγκαθίδρυσιν τῆς αὐτονομίας, ἤγουν ἀπὸ 9 Δεκεμβρίου 1898 καὶ πέρα.

Ἄλλὰ ἡ ριμάδα δὲν τυπώθηκε οὔτε καὶ μετὰ ἀπὸ τὴν ἀποκατάστασις, γιατί ὁ ριμαδῶρος δὲ ζοῦσε πιά γιὰ νὰ φροντίσῃ τὸ τύπωμα. Σκοτώθηκε τὸ 1897 σε μιὰ συμπλοκή, στὸ χωριὸ Ἁγίης Παρασικίς, μέσα

στήν επαναστατική ἀναρχία. Μὰ καὶ χωρὶς αὐτό, τόσα χρόνια ὕστερ' ἀπὸ τὴ θρόνιαση, φυσικὸ εἶναι νὰ εἶχε χάσει τὴν ἐπικαιρότητά της.

Σύμφωνα μ' ἰδιόχειρο σημεῖωμα, ποὺ φυλάγουν οἱ ἀπόγονοί του, ὁ Νικολῆς Ἰ. Μαρκάκης γεννήθηκε στὸ Χουδέτσι τὴν ἡμέρα τοῦ Κλήδωνα 24 Ἰουνίου 1860. Ἄρα πέθανε τριανταεφτά χρονῶν.

Τὸ χειρόγραφο ἐκδίδεται πιστά, γιατί σε κανένα του σημεῖο δὲ δημιουργεῖται ἡ ἀνάγκη τῆς ἐπέμβασης τοῦ ἐκδότη, καθὼς εἶναι καθαρὸ καὶ διατηρημένο. Διορθώνεται μόνο ἡ ὀρθογραφία καὶ συμπληρώνεται ἡ σωστὴ καταγραφή, ὅπου εἶναι ἐλαττωματικὴ.

Στὴ σελίδα τοῦ κειμένου ποὺ δίνω σε φωτοτυπία, καὶ ποὺ παρέχει τὴν ἀρχὴ τοῦ κειμένου τῆς ριμάδας, ὁ ἀναγνώστης θὰ διαπιστώσῃ τὴν ἐπιμέλεια καὶ τὴν τάξη, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀγραμματοσύνη τοῦ ἀπλοῦ κοῦ ριμωδῶρου.

Ἄπ' ὅλο τὸ ποίημα ὅμως θὰ διαπιστώσῃ τὸν πατριωτισμὸ καὶ τὴ ζεστὴ θρησκευτικότητά ποὺ τὸν χαρακτηρίζουν, γνῶρισμα τῶν προγόνων μας τὴν ἐποχὴ τῆς σκλαβιάς, ἀφοῦ μόνο μὲ τὸν κοινὸ δεσμὸ τῆς θρησκείας εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ νιώθουν κι ἐξωτερικεύουν τὴν ἐνότητά τους.

Φθόγγοι καὶ λέξεις ποὺ συναντοῦμε κάπου · κάπου στὸ χειρόγραφο νὰ περισσεύουν, παραβλάπτοντας καὶ τὴ σωστὴ ἐκφώνηση καὶ τὸ ρυθμὸ, μπαίνουνε μέσα σε ἀγκύλες [ ]. Ἄλλα πάλι ψηφία κ.λ. ποὺ χρειάζονται μὰ λείπουν, ἐπειδὴ δὲν ἤξερε ὁ ριμωδῶρος νὰ γράφῃ σωστά, προσθέτονται μέσα σε παρένθεσες ( ). Ὁ ριμωδῶρος, ποὺ ὅπως εἶπαμε εἶναι προσεχτικὸς κι εὐσυνείδητος, ἀλλὰ πολὺ πίσω στὰ γράμματα, δὲν καταγράφει πάντα σωστὰ τοὺς φθόγγους μπ = b, νι = d, γκ = g, εἴτε σε μιὰ λέξη, εἴτε στὴ σύνδεση τῶν λέξεων. Γράφει λ. χ. σωστὰ *καμπάνες, καμπαναριά, ἐξήντα, τριάντα, εὐαγγελιστάδες, ὁποιάσσονται* κ.λ. ἀλλὰ γράφει λαθεμένα *παραπρὸς* (ἀντὶ *παραμπρὸς*), *τὸ κτίστη* (ἀντὶ τὸν *κτίστη*), *εἰομάζονται* (ἀντὶ *εἰομάζονται*), *φαίνονται* (ἀντὶ *φαίνονται*), *ὀτάδες* (ἀντὶ *ὀντάδες*), *ὄτε* (ἀντὶ *ὄντε*), *πλιὸ* (ἀντὶ *μπλιὸ*), *τὴ κοινότη* (ἀντὶ *τὴν κοινότη*), *ψυχικό του* (ἀντὶ *ψυχικόν του*), *χωριό του* (ἀντὶ *χωριόν του*), *στὴ προκυμαία* (ἀντὶ *τὴν προκυμαία*), *σὰ τ' ἄστρο* (ἀντὶ *σὰν τ' ἄστρο*) κ. λ. Γράφει ἀκόμα ἀποδίδοντας φωνητικὰ τὴν προφορὰ τοῦ χωριοῦ τοῦ ἠπχιασε, *στεργιά, καμπαναργιά, δρχιοις* κ.λ.

Κάνει χρῆση γενικὰ τῆς γλώσσας τῶν χωριῶν τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης, ἰδιαιτέρως τῆς περιοχῆς τοῦ παλιοῦ δήμου Ἀγιῶν Παρασιῶν Ἡρακλείου, ἀλλὰ τὴν ἀνακατεύει μὲ στοιχεῖα δανεισμένα ἀπὸ τὶς ἐφημερίδες τοῦ καιροῦ, ποὺ γράφονταν σε μακαρονικὴ καθαρεύουσα, κι ἀπὸ τὴν ἐπὶ Τουρκίας ἑλληνικὴ φρασεολογία τῆς διοίκησης. Τέτοια πὲς καθαρευουσιάνικα στοιχεῖα βρίσκονται ποῦ καὶ ποῦ στὴ ριμάδα. Ἄνα-

φέρω τοῦτα δῶ· εἰδοποιούμεν, ἔτος, ἔτη, ἔθηκε τὸ(ν) θεμέλιον, ἀρχιτέκτων, ἔννεα μῆνες, μέγας ναός, πολῖτες, ἐκαταβάλανε, ἢ τελετὴ κ.λ.

Ἡ ριμάδα εἶναι συνταγμένη σε δεκαπεντασύλλαβους πολιτικούς στίχους, ταιριασμένους σε δίστιχα ὁμοιοκατάληχτα. Στους στίχους τῆς ριμάδας ἢ χασμωδία εἶναι κανόνας καὶ οἱ ὁμοιοκαταληξίες φτωχότερες. Ὁ ριμαδῶρος ἐνδιαφερεται μόνο γιὰ τὰ φωνήεντα τῶν δυὸ τελευταίων συλλαβῶν. Ἄμα ταιριάζουν τὰ φωνήεντα ἢ ὁμοιοκαταληξία λογαριάζεται ἱκανοποιητικῇ. Δὲν ἐξετάζονται τὰ σύμφωνα, Σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴν ἀρχὴ τὸ παγώνια ριμάρει μὲ τὸ ὄλα, ἀφοῦ καὶ στίς δυὸ περιπτώσεις ἔχομε τὰ ἀπαιτούμενα - ὄα - ὄα. Τὸ καμπάνες ριμάρει μὲ τὸ πάνε· τὸ μεγάλη μὲ τὸ πάη· τὸ καλεσμένα μὲ τὸ σημαία. Σπάνια καὶ τυχαῖα ἢ ῥίμα εἶναι καλῆ.

Ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ποίησης ἡ ριμάδα εἶναι μετριώτατη. Κάποτε ὅμως, ἅμα πληθαίνει τὸ θρησκευτικὸ καὶ τὸ πατριωτικὸ συναίσθημα, οἱ στίχοι ἠλεκτρίζονται καὶ παίρνουν κάποια ζωντάνια.

Καὶ τώρα μιὰ παρέκβιση. Ἡ ἐποχὴ πού γίνηκε ἡ θρόνιαση τῆς μητροπόλεως τοῦ Ἡρακλείου, εἶναι ἀπὸ εἰς χρισιμότερες τῆς ἱστορίας τοῦ νησιοῦ κι εἶναι ἀνάγκη νὰ ποῦμε λίγα λόγια γι' αὐτήν, σκιαγραφώντας τὰ πρὶν καὶ τὰ μετὰ. Ἔτσι μόνο θὰ νιώσωμε τὸν παλμὸ τοῦ τραγουδιοῦ.

Μετὰ τὸ Εἰκοσιένα καὶ τὴ σύσταση τοῦ Λεύτερου Βασιλείου οἱ ραγιαδες τῆς Κρήτης ἔχουν πάρει κάπως ἀπάνω τους. Στὴν ἵπαιθρο περιορίζονται τὰ ὄργια τῶν δυνατῶν ἀγάδων. Οἱ Χριστιανοὶ τὴν κάθε ἀτσαλιά τῶν τυράννων τὴν ἐγδικένται σε μετρητὰ καὶ κόβουν τὴν ὄρεξη γιὰ ξαναγύρισμα στὰ περασμένα.

Ὁ Κρητικὸς, ξυπνημένος τώρα, μ' ἐπικεφαλῆς τοὺς γραμματισμένους του καὶ τοὺς συνειδητοὺς πολεμάρχους του, φτάνει στὸ Ἐξηνταῆξε. Ὁ Ὄργανικὸς Νόμος, μὲ τὰ προνόμια πού παραχωροῦνται στοὺς Κρητικούς, ἐπισφραγίζει τὴν τρίχρονη ἐπανάσταση. Ὁ καταπονημένος λαὸς ἐλπίζει σε κάποιαν ἀλλαγὴ. Ἀλλὰ ἡ διοίκηση κι ὁ τουρκοκρητικὸς πληθυσμὸς ἀντιδροῦνε στὴν ἐφαρμογὴ τοῦ Ὄργανικοῦ Νόμου. Οἱ ραγιαδες ἀντιλαμβάνονται, πὼς τὰ προνόμια δόθηκαν στὰ χαρτιά μὲ τὴν πρόθεση νὰ μὴ πραγματοποιηθοῦν. Τὸ ἐπαναστατικὸ ἀέρι ἀρχίζει νὰ φυσᾷ εὐτὺς μετὰ τὴν παραχώρηση τῶν ὀνομαστικῶν προνομίων.

Κατὰ τὸ 1878, μὲ τὴν εὐκαιρίαν τοῦ Ρωσοτουρκικοῦ Πολέμου, ἡ δυσφορία τῶν Κρητικῶν, πού ὄλο καὶ μεγάλωνε στὸ μεταξύ, πῆρε πάλι τὴ μορφή γενικῆς ἐξέγερσης.

Τὸ Βερολίνο Συνέδριο, πού ἀπ' αὐτὸ περίμεναν οἱ Κρητικοὶ τὴ σωτηρίαν τους, δὲν καταπιάνεται (μὲ τὴν πίεση τῆς Μεγάλης Βρετανίας ἀπὸ τὰ παρασκήνια) καθόλου ἢ σχεδὸν καθόλου μὲ τὸ Κρητικὸ Ζήτη-

μα. Γιὰ νὰ κολακέψη ὅμως ἡ ἐγγλέζικη πονηριὰ τὴν κοινὴ γνώμη Ἑλλήνων καὶ Κρητικῶν, συνιστᾷ σατανικὰ στὴν Πύλη νὰ κάμῃ παραχώρησες, γιὰ νὰ γαληνέψῃ τὸ φουρτουνιασμένο νησί.

Τὴν ἐποχὴ τούτη (τελευταῖο τέταρτο τοῦ 19ου αἰώνα) ἡ Μεγάλῃ Βρετανία βρίσκεται στὸν κολοφῶνα τῆς δυνάμεις της. Κρατεῖ τοὺς θαλάσσιους δρόμους καὶ τὰ κλειδιὰ τῆς Οἰκουμένης. Ἡ Κρῆτη βρίσκεται στὸ δρόμο τῶν Ἰνδιῶν καὶ τῆς χρειάζεται ἡ Σουδα. Κι ἤξερε καλὰ ἡ Μεγάλῃ Βρετανία, πὼς ἀπὸ τὴν Τουρκία τῆς ἦταν πῶ βολικὸ ν' ἀποσπᾷ καὶ σφετεριστῆ τὴν Κρῆτη, ὅπως εἶχε κάμει τὴν ἴδια ἐποχὴ (1878) μὲ τὴν Κύπρο, παρὰ ἂν εἶχε ἀποκατασταθῆ ἔθνολογικὰ καὶ ἱστορικὰ μέσα στὸ Λεύτερο Βασίλειο. Καὶ μάχεται θανάσιμα τὴ λύση τῆς ἐνωσης καὶ τὴν ἀποκλείει μὲ τὴν ἴδια λύσσα, πὸν δείχνει καὶ τώρα στὸ τόσο ἀνάλογο μὲ τὸ κρητικὸ κυπριακὸ ζήτημα.

Ἡ Πύλη, εὐχαριστημένη πὸν ἀποκλείστηκε καὶ πάλι ἡ λύση τῆς ἐνωσης, δέχεται πρόθυμα τὶς σύστασες τῆς Μεγάλῃς Βρετανίας καὶ στέλνει στὴν Κρῆτη τὸ γαζῆ Ἀχμέτ Μουχτάρ πασᾶ. Τοῦτος, ἔχοντας ὁδηγίαις, καλεῖ μόλις ἔφτασε στὰ Χανιά τοὺς Κρητικούς, νὰ τοῦ στείλουν ἀντιπροσώπους, γιὰ νὰ συζητήσουνε μαζί του καὶ νὰ βροῦνε τρόπο συμβιβασμοῦ, γιὰ τὴν παραπέρα καλύτερη διοίκηση τοῦ νησιοῦ.

Μέσα στοὺς ἀντιπροσώπους, πὸν ἡ Συνέλευση τῶν Κρητικῶν στέλνει στὸν Ἀχμέτ Μουχτάρ πασᾶ, εἶναι καὶ ὁ γιατρός Ἰωάννης Κ. Σφακιανᾶκης, γυιὸς τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν Κωσταντίνου Ἰ. Σφακιανᾶκη.

Οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς Πύλης καὶ τῆς Συνέλευσις σημειοῦνε στὴ Χαλέπα καὶ σε σύντομο διάστημα συντάσσουν καὶ ὑπογράφουν ἕνα καινούργιο καταστατικὸ χάριτη, πὸν θὰ ἔμπαινε στὴ θέση τοῦ Ὄργανικοῦ Νόμου.

Τὴ σύνταξη τοῦ χάριτη, πὸν ἀργότερα τὸν εἶπανε «Σύμβαση τῆς Χαλέπας», τὴν ἔκαμε κατὰ τρόπο ἀριστοτεχνικὸ ὁ Σφακιανᾶκης, πὸν ἡ ἐπιβλητικὴ παρουσία του, μ' ὅλα τὰ εἰκοσιοχτῶ χρόνια, ἔδωσε τὸν τόνο στὶς συνεδριάσεις καὶ ἄσκησε εὐεργετικὴ ἐπιρροὴ φρόνησης καὶ ἀνώτερου πατριωτισμοῦ σ' ὅλους.

Οἱ Τοῦρκοι τοῦ νησιοῦ, ἀπελπιστικὰ καθυστερημένοι καὶ ἀνίδεοι ἀπὸ κάθε πολιτικὴ ἀγωγή, ἀρνοῦνται καὶ πάλι νὰ σεβαστοῦν τ' ἀποφασισμένα, μ' ὅλο πὸν θὰ ἔτανε καὶ γιὰ δικό τους συμφέρο. Οἱ Χριστιανοὶ πάλι δὲν ἔχουνε συνταγματικὴ πείρα. Ἡ κακοδιοίκηση καὶ ἡ αὐθαιρεσία τοὺς ἔχει καὶ αὐτοὺς ἀγγίξει. Δὲν εἶναι κύριοι τῶν παθῶν τους. Χωρίζονται σε φατρίες πολὺ γλίγωρα, πὸν μάχεται ἡ μιὰ μὲ τὴν ἄλλη μὲ φανατισμὸ τυφλὸ καὶ ἀσυγκράτητο καὶ ξεχνοῦνε τὸν κοινὸ ἔχτρο.

Ἔτσι Τοῦρκοι καὶ Χριστιανοὶ στὸ νησί γίνονται ἀφορμὴ, νὰ μὴν

εὐδοκίμηση οὔτε καὶ τὸ δεύτερο φιλελεύτερο πολίτευμα πὸν θεσπίστηκε μὲ τὴ Σύμβαση τῆς Χαλέπας.

Οἱ πέντε Χριστιανοὶ διοικητὲς πὸν ἐστάλθηκαν ἀπὸ τὸ σουλτᾶνο καὶ διοίκησαν ὁ ἓνας ὕστερ' ἀπὸ τὸν ἄλλο τὴν Κρήτη, ἀπὸ τὸ 1878 ἴσαμε τὸ 1889, ὅταν ἡ Πόλη κατάργησε τὰ προνόμια καὶ ξανάφερε τὴν πρὶν ἀπὸ τὸ Ἐξηνταεξέ κατάσταση, δὲν εἶχαν ὅλοι τὴν ἴδιαν ἀξία καὶ τὶς ἴδιες ἱκανότητες, εἶχαν ὅμως ὅλοι τὶς ἀγαθότερες διαθέσεις. Σκόνταψαν ὅλοι στὸ ἴδιο πατριαστικὸ πνέμα τοῦ ντόπιου πληθυσμοῦ, χριστιανικοῦ καὶ μουσουλμανικοῦ, πὸν τοὺς ἀναγκάζει μοιραῖα νὰ παίρνουνε κι αὐτοὶ θέση στὶς διαμάχες καὶ ν' ἀποτυχαίνουν ἢ νὰ μὴν ἀναπτύσσουν καμμιά δράση.

Ὁ Ἰωάννης Φωτιάδης ἦταν φαίνεται ὁ πὸν σημαντικὸς. Εἶχε χρηματίσει πρεσβευτὴς τῆς Τουρκίας στὴν Ἀθήνα, ὅπως παλιότερα ὁ Κωσταντῖνος Μουσουῆρος. Ἦταν ἔξυπνος, συνετός, μορφωμένος, δραστήριος κι εἶχε φανατικούς φίλους ὅλους τοὺς ξυπνημένους καὶ προοδευτικούς Κρητικούς. Διοίκησε τὴν Κρήτη μὲ λαμπρὰ ἀποτελέσματα ἰσονομίας ἀπὸ τὸ 1878 ἴσαμε τὸ 1885 μὲ κάποια διακοπή. Φαίνεται πὸς εὐνοοῦσε τὸ κόμμα τῶν «Καραβανάδων», (ὅπου κι οἱ σοβαρότεροι πολιτευόμενοι τοῦ νησιοῦ Ἰωάννης Κ. Σφακιανάκης καὶ Νικόλαος Στ. Σταυράκης), καὶ πὸν δὲν τοῦ τὸ συχωροῦσαν οἱ πανίσχυροι «Ξυπόλυτοι».

Ἡ μερίδα τούτη, πὸν πλειοψηφοῦσε στὸ λαὸ καὶ στὴ συνέληψη, βάζει στὴν πράξη κάθε μέσο, γιὰ νὰ τὸν διώξῃ καὶ τὸ κατορθώνει τὸ 1885, τὴν ἐπαύριο κίολας τῆς ἀνανέωσης ἀπὸ τὴν Πύλη τῆς ἐντολῆς, γιὰ νὰ μείνῃ Γενικὸς Διοικητὴς τῆς Κρήτης ἄλλα πέντε χρόνια.

Οἱ τέσσερεις γενικοὶ διοικητὲς, πὸν κυβέρνησαν τὴν Κρήτη διαδοχικὰ ὕστερ' ἀπὸ τὸ Φωτιάδη ἦτανε συνηθισμένου τύπου Χριστιανοὶ ἀξιωματοῦχοι στὴν ὑπηρεσία τῆς Πύλης. Ἦτανε μορφωμένοι ραγιαδες, συνηθισμένοι στοὺς συμβιβασμούς, πὸν ἦταν ἀπαραίτητοι, γιὰ νὰ ὑπηρετῇ κανένας ἀπόσκοπτα τὴν Πύλη.

Μὲ τὸ διώξιμο τοῦ Φωτιάδη, πὸν σ' αὐτὸ συντέλεσαν ὄχι λίγο κι οἱ ἀπὸ τὰ παρασκήνια μηχανορραφίες τοῦ Ἑλληνα προξένου στὰ Χανιά Δρακόπουλου, τὰ κομματικὰ πάθη ἐξάφτηκαν ἀκόμη περισσότερο γιὰ μακρὸ διάστημα. Οἱ Κρητικοὶ ἀλληλομισοῦνται θανάσιμα κι ἀλληλοσκοτώνονται. Τὰ φονικὰ στὴν ὑπαιθρο καὶ στὶς πολιτεῖες πολλαπλασιάζονται.

Στὴν κρητικὴ βουλή τοῦ 1888, πὸν ἐκλέχτηκε μὲ τὸ ἔμμεσο ἐκλογικὸ σύστημα τῶν δημογερόντων, ἐπεκράτησαν καὶ πάλι, ὕστερ' ἀπὸ ὀξυτάτο κομματικὸ ἀνταγωνισμό, οἱ ξυπόλυτοι. Στὰ 1889 ἔγιναν καὶ πάλι ἐκλογές, γιὰ νὰ συμπληρωθῇ ὁ ἀριθμὸς τῶν βουλευτῶν τοῦ 1888. Σ'

αὐτὲς ἐφαρμόστηκε τὸ πλειοψηφικὸ σύστημα μετὰ τὸ σφαιρίδιο καὶ ση-
μείωσε παταγώδικη ἀποτυχία.

Οἱ Ἐυπόλυτοι, ποὺ ἦτανε στὰ πράματα, κέρδισαν καὶ στὴ συμπλη-
ρωματικὴ ἐκλογή, μὰ οἱ νοθεῖες καὶ οἱ παρανομίες ἦτανε τόσες, ὥστε ἡ
μειοψηφία τῶν Καραβανάδων ἀποφάσισε νὰ μὴν ὑποταχθῆ, παρὰ ξε-
φεύγοντας ἀπὸ τὴν κομματικὴ τῆς ἡττα, νὰ κηρύξῃ καινούργια ἐπανά-
σταση μετὰ αἷτημα τὴν ἔνωση.

Τὸν κύριο ρόλο σ' αὐτὴ τὴν ἀπεγνωσμένη ἐνέργεια τὸν ἔπαιξαν οἱ
Χανιώτες καραβανάδες πληρεξούσιοι, χωρὶς νὰ συμβουλευτοῦνε τοὺς
ὁμόφρονές τους πληρεξούσιους τῶν ἄλλων διαμερισμάτων.

Στὴ συνεδρίαση τῆς Συνέλευσης τῆς 6 τοῦ Μάη 1889, ἐνῶ ἦτανε
παρῶν καὶ προέδρευε κατὰ τὸ σύνταγμα καὶ ὁ γενικὸς διοικητὴς Νικό-
λαος Σαρτίνσκις, οἱ Χανιώτες καραβανάδες διάβασαν ἀπροσδόκητα
ψήφισμα, ποὺ κήρυσσε τὴν ἔνωση μετὰ τὴν Ἑλλάδα. Ἐπακολούθησε
σύγχυση καὶ ἀπ' αὐτὴν ξεκαθαρίζει γενικὴ ὁμοφωνία. Οἱ πληρεξούσιοι
ἤλεχθρονται καὶ ξεχνοῦνε γιὰ μιὰ στιγμὴ τὰ πάθη τους, ἔτοιμοι νὰ
προχωρήσουνε στὴν ἄμεση κύρωση τοῦ ἐνωτικῆ ψηφίσματος. Ὁ
Σαρτίνσκις ὅμως, μ' ὄλο ποὺ βρῖσκεται ἀπροετοίμαστος, προλαβαίνει
προσπὰ στὶς εὐθῦνες τῆς στιγμῆς ἐκείνης καὶ διαλύει τὴ συνεδρίαση.

Οἱ καραβανάδες πληρεξούσιοι τῶν Χανίων πληροφοροῦνται, πὼς
γι' αὐτὸ τὸ μεγάλο τόλμημα, καταζητοῦνται. Κατορθώνουν τὴν τελευ-
ταία στιγμὴ νὰ βγοῦν ἀπὸ τὴν πολιτεία, πιάνουν τὰ βουναὶ καὶ κηρύσ-
σουν γενικὴ ἐπανάσταση μετὰ τὸ αἷτημα τῆς ἔνωσης.

Ἡ συνέλευση μένει σχεδὸν χωρὶς ἀντιπολίτευση, γιὰτὶ οἱ καραβα-
νάδες τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν ποὺ μείνανε σ' αὐτὴν, εἶναι πολὺ λί-
γοι. Τότες ἡ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῶν ἐυπόλυτων ποὺ ἔμεινε νὰ
διαφεντεύῃ χωρὶς κινέταν ἐλεγχὸ τὴν κατάσταση, θεώρησε κατάλληλη
τὴν εὐκαιρία νὰ ψηφίσῃ νόμο φανλοκρατικὸ, ποὺ σύμφωνα μ' αὐτὸν
ὁ διορισμὸς τῶν δικαστῶν θὰ γινόταν ἄμεσα ἀπὸ τὴ συνέλευση, δηλα-
δὴ ἀπὸ τὸ κόμμα τους.

Ὁ νόμος αὐτὸς χειροτερεύει παραπέρα τὴν ἐλεεινὴν κατάσταση. Τὰ
κακουργήματα πολλαπλασιάζονται, σὰν ἀντίδραση στὴ φανλοκρατία,
καὶ ὅλος ὁ κόσμος νοσταλγεῖ τὴν ἐπὶ Φωτιάδῃ τάξη, ἰσοπολιτεία καὶ εὐ-
νομία.

Εἶναι περίεργο καὶ χαρακτηριστικὸ μαζί, πὼς ὁ κρητικὸς λαὸς, ἀν-
τίθετα πρὸς τοὺς ἡγέτες του, ποὺ θυσιάσανε κάθε στιγμὴ στὸ βωμὸ
τῶν παθῶν καὶ τῶν συμφερόντων κάθε ἀνώτερη σκοπιμότητα, ἐνθου-
σιάζεται πάλι ἀπὸ τ' ὄνειρο τῆς λευτεριάς. Καὶ ὁ ἀγῶνας χάνει σιγὰ -
σιγὰ τὴν κομματικὴν χροιά του καὶ ὅλοι τὸν συντρέχουν.

Ἡ ὠσιόσο ἡ ἐπανάσταση τούτη, ποὺ ἀκούγεται συχνὰ «τὸ Ὀγδοντα-

εννιά», ἄν καί τήν ἀρχηγείουν ἄνθρωποι μέ κῦρος, δέν πηγαίνει μπροστά. Ἐχει κατηγορηθῆ ἔξω ἀπό τήν Κρήτη. Ἡ κυβέρνηση Τρικουπῆ, πού εἶχε ἀντιταχῆ στήν κήρυξή της, πλύνει τώρα τὰ χέρια της καί δέ θέλει ν' ἀναλάβῃ καμμιάν εὐθύνη.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἡ Πύλη πιστεύει, χωρίς νά κάνῃ λάθος, πῶς ἡ τέτοια πολιτική τοῦ Τρικουπῆ προέρχεται ἀπό ἀδυναμία. Κρίνοντας λοιπόν κατάλληλη τήν εὐκαιρία, ἀποφασίζει κρυφά, νά βάλῃ σε πράξη τὰ σχέδιά της γιά τήν ἄμεση ἄρση τῶν προνομίων τοῦ Κρητικοῦ Λαοῦ, πού τῆς ἦταν ὀχληρό ἄχυρο στά μάτια, ἀθετώντας τίς ὑπογραφές καί τίς ὑποχρέωσες, πού εἶχε ἀναλάβει σε διεθνές ἐπίπεδο. Σά δικαιολογία της προβάλλει τήν ἀποτυχία δῆθεν τῶν φιλελεύθερων θεσμῶν, πού ὄχι μόνο δέν καλυτέρεψαν τήν κατάσταση, πιαρά καί τή χειροτέρεψαν.

Στίς 16 Ἰουλίου 1889, ἐνῶ ἡ ἐπανάσταση ἔχει ἀπλωθῆ σ' ὅλη τήν ἕπαιθρο καί τὰ δυό στοιχεῖα Χριστιανοί καί Τοῦρκοι ἔχουνε χωριστῆ καί πάλι, ὅπως γινόταν σ' ὅλες τίς ἐπανάστασες, μέ συγκέντρωση τῶν ἀγροτῶν Τοῦρκων στίς πολιτεῖες καί σκόρπισμα τῶν ἀστῶν Χριστιανῶν στά ὄρεινά χωριά καί στό Λεύτερο Βασίλειο, ὁ Σαρτίνσκησ παραίτεῖται καί φεύγει. Κι ἡ Πύλη, χωρίς νά χάσῃ δευτερόλεπτο, διατάσσει τὸ μουτσαρίφη (νομάρχῃ) τῆς περιοχῆς Ἡρακλείου Χασάν Ριζᾶ πασᾶ, νά τρέξῃ στά Χανιά καί νά πάρῃ τὰ χαλινάρια τῆς γενικῆς διοίκησης, σάν ἀναπληρωτῆς τοῦ γενικοῦ διοικητῆ. Μόλις ὀχτῶ μέρες ὕστερῶτερα, διορίζει στρατιωτικὸ διοικητῆ τῆς Κρήτης καί τοποτηρητῆ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας τὸν τρομερὸ στρατοκράτη Σακῆρ πασᾶ.

Τοῦτος φτάνει μ' ἄγριες διάθεσες. Δίνει διαταγῆ νά βογῶνε χωρίς ἀναβολή τὰ τουρκικά στρατέματα ἀπὸ τὰ διοικητικά κέντρα κι ἀπὸ τίς πολιτεῖες καί νά πιάσουν ὅλο τὸ νησί, μπαίνοντας μέσα κι ὀχυρώνοντας τὰ παλιὰ καστέλλια καί πιάνοντας τὰ ἐπίκαιρα σημεῖα.

Παραβαίνει μ' αὐτὰ τὰ μέτρα ὁ Σακῆρ πασᾶς ρητὲς ὑπόσχεσες κι ὑποχρέωσες τῆς Πύλης ἀντίκρου στήν Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση.

Ὁ Κρητικὸς Λαός, προδομένος ἀπὸ τίς Μεγάλες Δυνάμεις κι ἐγκαταλειμμένος στήν τύχη του ἀπὸ τήν Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση, βλέπει τοὺς καρποὺς τῶσων αἱματοχυσιῶν νά χάνονται καί τὸ δυνάστη του πάλι νά θεριεύῃ.

Ἡ Πύλη, χωρίς περιστροφές πιά, σηκώνει ἓνα - ἓνα τὰ προνόμια, πού εἶχε ὑποχρεωθῆ νά παραχωρήσει μέ τὸν Ὄργανικὸ Νόμο καί μέ τὴ Σύμβαση τῆς Χαλέπας. Φέρνει σά δικαιολογία, καθὼς εἶπα, τὸ πῶς τάχα τὰ νέα συστήματα δέν πέτυχαν καί τὸ πῶς ἡ τάξη δὲ θ' ἀποκατασταθῆ, παρὰ μόνο μέ τήν κατάργησή τους καί μέ τὸ ξαναγύρισμα στό πρὶν ἀπὸ τὸ 1866 καθεστῶς.

Στίς 25 τοῦ Νοέμβρη 1889 κατεβαίνει στά Χανιά ὁ Ρατίπ πασᾶς,

ἔχοντας στήν τσέπη τὸ σχετικὸ σουλτανικὸ φερμάνι, χωρὶς νὰ ἔχη εἶδηση γι' αὐτὸ ἢ ὥστόσο συνυπεύθυνη εὐρωπαϊκὴ διπλωματία.

Οἱ Κρητικοὶ ἄκουσαν μὲ ἀνέκφραστη συντριβὴ καὶ κατάπληξη γιὰ τὸ φερμάνι καὶ γιὰ τὸ περιεχόμενό του, μόνον σὰν εἶχε κίβλας ἀρχίσει νὰ μπαίνει σε πράξη. Καὶ ἡ πίκρα, πὼς τοὺς εἶχαν ὄλοι ἐγκαταλείψει στήν τύχη τους, ἔγινε πιὸ βαθειά. Μὴν ἔχοντας καμμιά δυνατότητα γιὰ τότε μιᾶς θετικῆς δράσης, περιορίζονται στήν ἀποχὴ τους ἀπὸ τὴ διαχείριση τῶν κοινῶν, κι ἔτσι δείχνουν, ἔστω κι ὀργητικά, τὴν ἀποστροφή τους στὸν καινούργιο ζυγὸ: Παραιτοῦνται ὁμαδικὰ ἀπὸ τὶς δημόσιες θέσεις ὄλοι οἱ Χριστιανοὶ ὑπάλληλοι καὶ δὲ σιμῶνουνε στὶς κάλπες οἱ ψηφοφόροι τὸ Φλεβάρη τοῦ 1890, γιὰ νὰ βγάλουν ἀντιπροσώπους.

Ἡ Πύλη πάλι, ἀπὸ τὴ μεριά της, ἀποφασισμένη ὀλωσθήποτε νὰ προχωρήσει σὶδ σκοπὸ της, ἀδιαφορεῖ γιὰ τὴν παθητικὴ ἀντίσταση τοῦ Κρητικοῦ Λαοῦ, μὴ ἔξετάζοντας τί κινδύνους κλείνει καὶ γι' αὐτὴ τὴν ἴδια.

Μέσα σε μιὰ περίοδο πέντε χρόνων, ξεχειλισμένη ἀπὸ δυσπιστία καὶ ἀμοιβαῖο μῖσος ἄσπονδο, ἀνάμεσα στὰ δυὸ ντόπια στοιχεῖα, στέλνει ἡ Πύλη σειρά Τούρκους στρατιωτικούς, ποὺ κυβερνοῦνε τὸ νησί κατὰ τὸ παλιὸ μισητὸ σύστημα, μὲ στρατιωτικὸ νόμο καὶ με στρατοδικεῖα, ποὺ δικάζουν καὶ καταδικάζουν ἀδιάκοπα.

Ἡ ἐπανάσταση ξεθυμαίνει σιγὰ - σιγὰ καὶ ἕνα καθεστῶς φόβου καὶ ὑποψίας στερεώνεται καὶ πάλι στὸ νησί.

Στὴν ἀρχὴ τῆς φοβερῆς πενταετίας τῆς ἰδιαίτερης πατρίδας μου, 1890 - 1895, ἐπὶ Τζεβὰτ πασᾶ, δεύτερου Τούρκου στρατιωτικοῦ διοικητῆ τῆς Κρήτης, ὕστερ' ἀπὸ τὸ σήκωμα τῶν προνομίων, ποὺ διαδέχτηκε τὸ Σακὴρ καὶ τὸν ἀκλούθησε ὁ γιανιτσαρικότερος ἀπ' ὄλους Μαχμούτ, γεννήθηκα στὸ Ἡράκλειο, στίς 8/20 Ἰουνίου 1890, ἀνατράφηκα μέσα στήν τρομοκρατία της καὶ ἔμαθα νὰ συλλαβίζω τὰ δοξασμένα εἰκοσιτέσσερα γράμματα.

Τὸ Γενάρη τοῦ 1895 γίνονται στήν Κωσταντινούπολη οἱ φρικιαστικὲς σφαγὲς τῶν Ἀρμένηδων, ὅταν ὄχι τὸ χιλιάδες ἄνθρωποι, ἄοπλοι καὶ ἀνυπεράσπιστοι, βρίσκουν τὸ θάνατο κάτω ἀπ τὸ λεπίδι τῶν ἔξαλλων Ζεῖμπέκηδων, μόνον μέσα στήν Πόλη. Ἡ κοιμισμένη κοινὴ γνώμη τῶν πολιτισμένων λαῶν τῆς Εὐρώπης ξυπνάει πάλι στίς δώδεκα καὶ πέντε. Μὲ τὸν τύπο καὶ μ' ὄλα τ' ἄλλα μέσα ποὺ διαθέτει, ἐκφράζει τὸν ἀποτροπιασμὸ της γιὰ τ' ἀνήκουστα κακουργήματα ἑνὸς λαοῦ, ποὺ ἔξακολουθοῦσε νὰ ἐνεργῇ ὁμαδικὰ μέσα σε πρωτόγονη καὶ ἀμετακίνητη φυλετικὴ βαρβαρότητα.

Ἡ ἀπήχηση ἀπὸ τὶς σφαγὲς τῶν Ἀρμένηδων ἦτανε παγκόσμια

καί τ' αὐστηρά διαβήματα πρὸς τὴν Πύλη πολλά κι ἀπὸ παντοῦ.

Φόβος καί τρόμος ἐβασίλευε σ' ὅλα τὰ σημεῖα τῆς τούρκικης αὐτοκρατορίας, ὅπου ἐζοῦσαν ραγιαδες, πὼς οἱ σφαγές τῶν Ἀρμένηδων ἦτανε τὸ προοίμιο μιᾶς γενικῆς ἐξόντωσῆς τους.

Μπροστά στὶς ἐναγώνιες ἔκκλησες τῶν δυστυχησμένων ραγιαδῶν, πὺ προκαλοῦνε πλῆθος μεσολάβησες ἰσχυρῶν γιά τὴ σωτηρία τους· μπροστά στὶς ἀπειλές ἀντιποίνων· μπροστά στὴν ἀπαίτηση τῆς παγκόσμιας κοινῆς γνώμης νὰ παυτοῦν οἱ βαρβαρότητες, ἡ Πύλη μιὰ στιγμὴ τρομοκρατιέται. Καταλαβαίνει πὼς ἡ ταχτική της κάθε ἄλλο παρὰ εἶναι χωρὶς κινδύνους καὶ μάλιστα θανάσιμους γιά τὴν ἕπαρξή της. Δίνει αὐστηρὲς διαταγές στὰ ὄργανά της γι' ἀλλαγὴ ταχτικῆς, καί, θέλοντας νὰ διαλύσῃ τοὺς φόβους καὶ τῶν ραγιαδῶν καὶ τῶν ἀργοξυπνημένων προστατῶν τους, λαβαίνει διάφορα ἐντυπωσιακὰ κατὰ τὴ συνήθειά της καὶ σπασμωδικὰ μέτρα.

Ἰδιαιτέρα γιά τὴν Κρήτη, πὺ ἡ Πύλη ἔχει πικρὴ πείρα ἀπὸ τὰ κινήματά της, λαβαίνει οὐσιαστικὲς ἀπόφασες.

Μέσα στὴν ὑπερκορεσμένη ἀτμόσφαιρα, ἀνακαλεῖ ξαφνικὰ τὸν Τοῦρκο στρατιωτικὸ διοικητὴ Μαχμούτ πασᾶ καὶ στὴ θέση του διορίζει, τὸ Μάρτη τοῦ 1895, ἓνα μῆνα πρὶν ἀπὸ τὰ ἐγκαίνια τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ, τὸν Ἀλέξαντρο Καραθεοδωρῆ.

Ὁ Ἀλέξαντρος Καραθεοδωρῆς εἶχε κι ἄλλοτε διοριστῆ γενικὸς διοικητῆς τῆς Κρήτης κι εἶχε κατέβει στὰ Χανιά γιά λίγο τὸ Νοέμβρη τοῦ 1878. Ἦταν ὁ πρῶτος Χριστιανὸς γενικὸς διοικητῆς, πὺ ἔστειλε ἡ Πύλη στὸ νησί, ὕστερ' ἀπὸ τὴν ὑπογραφή τῆς Σύμβασης τῆς Χαλέπας. Κράτησε ὅμως τότε μόνο λίγες μέρες τὸ ἀξίωμα, γιὰτι εὐτὺς ὕστερα διωρίστηκε ὑπουργὸς τῶν ἐξωτερικῶν τῆς Τουρκίας καὶ γύρισε στὴν Πόλη.

Μὲ τὸν ἐρχομὸ τοῦ Καραθεοδωρῆ στὴν Κρήτη περνοῦν εἰς Κρητικὸ ἀπὸ τὴν ἀπόγνωση στὴν αἰσιοδοξία, γιὰτι θέλουν νὰ πιστεύουν, πὼς ἡ ἀλλαγὴ ταχτικῆς τῆς Πύλης δὲ μπορεῖ παρὰ νὰ προσιωνίζεται καλά.

Στὴ ριμάδα τοῦ Νικολῆ Μαρκάκη γιά τὰ ἐγκαίνια τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ, τοῦτα τὰ δειλὰ μὰ ἐξέχειλα συναισθήματα τῆς αἰσιοδοξίας ἀποδίδονται μὲ ζωντάνια καὶ συγκίνηση. Ὁ ἀπλοϊκὸς πατριώτης μεταμορφώνεται σε ποιητῆ, καὶ χαιρετίζει τὸν Καραθεοδωρῆ σὰν τὸ Μεσσία, πὺ ἔρχεται νὰ σώσῃ τὴν Κρήτη, ἴσα ἴσα τὴν ὥρα πὺ ἡ καταστροφὴ της φαίνονταν βέβαιη καὶ κοντινὴ.

Ἀλλὰ τὰ πράματα δὲν ἦρθαν ὅπως τὰ περίμεναν οἱ ἀπελπισμένοι Κρητικοί. Κι ἂν στὴν πραγματικότητα ἡ λευτεριά τῆς Κρήτης βρισκότανε κοντά, γιά νὰ τὴ φτάσουν οἱ Κρητικοὶ ἔπρεπε νὰ περάσουν ἀκόμα πολλὲς δοκιμασίεζ.

Οἱ Τουρκοκρατικοί, πού, ἀντίθετα πρὸς ὅ,τι περίμεναν τώρα οἱ Χριστιανοί, εἶχαν πιστέψει, πὼς ἡ κατάσταση βιάδιζε σταθερὰ στὴν ἀνασύσταση τῶν γενιτσαρικῶν μεθόδων, δυσαρεστήθηκαν κι ἀποφασίστηκε νὰ προβοῦνε σ' ἀντίμετρα, δῆθεν ἔξω ἀπὸ τὴν ἐπίσημη πολιτικὴ τῆς Πύλης. Ἦτανε κι αὐτὸ τὸ κόλπο ἓν' ἀπὸ τὰ πολλά, πού ἐφάρμοζε ἡ Πύλη, κάθε φορὰ πού βρισκόντανε σε δυσχέρειες.

Οἱ μπέηδες τῶν πόλεων ἀπὸ συμφέρον κι ὁ ξαγριεμένος ὄχλος, ἀστικὸς κι ἀγροτικὸς, ἀπὸ τυφλὸ φανατισμό, συνομωτοῦνε (τάχα κρυφά) νὰ τορπιλίσουνε κάθε προσπάθεια γιὰ ὁμαλότητα. Ὅργανώνανε παγκρήτιο τρομοκρατικὸ κομιτάτο, πού μ' ἐνέδρες καὶ δολοφονίες θὰ ματαίωνε κάθε λύση μὲ συμβιβασμὸ καὶ θὰ διαιωνίζε τὴν ἀναρχία.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ τὸ πὼς ἡ Πύλη, ἅμα πληροφορηθῆκε γιὰ τὸ κομιτάτο, δὲν ἔκαμε τίποτε, γιὰ ν' ἀποτρέψη τὴν ὀργάνωσή του. Κυκλοφοροῦσε μάλιστα ἡ φήμη, πὼς ὅλα, ὡς τις πιδ μικρὲς λεπτομέρειες, εἶχανε πηγὴ τους ἀποκλειστικὴ τὸν ἴδιο τὸ στρατιωτικὸ διοικητὴ τῆς Κρήτης Μαχμούτ πασᾶ, πού προηγήθηκε ἄμεσα στὴ θέση αὐτὴ ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Καραθεοδωρῆ.

Πολὺ θλιβερὸ κι ἀποθαρρυντικὸ τὸ πὼς οἱ Τουρκοκρατικοί, καθυστερημένοι καὶ μοιρολάτρες καθὼς ἦταν, ἐταῦτιζαν τὴν τύχη τους μὲ τὸ ἀνελεύθερο κράτος τῶν σουλτάνων, χωρὶς νὰ ἔχουν τὴν δευδέγκεια νὰ βλέπουν, πὼς εἶχανε ζωτικὸ συμφέρον κι αὐτοί, ὅπως κι οἱ Χριστιανοί, νὰ γίνεται σεβαστὸς ὁ νόμος, ἀφοῦ ἐξασφάλιζε καὶ τὴ δική τους καλοπέραση. Ἐπειδὴ οἱ Χριστιανοὶ ζητοῦσαν εὐνομία, οἱ Τουρκοκρατικοὶ τὴν ἀρνιοῦνταν, προσκολλημένοι στὸν πατροπαράδοτο μοιρολατρικὸ καὶ σε κάθε λογῆς ἀνθελληνικὴ κι ἀντιχριστιανικὴ προκατάληψη.

Τὸ φτάσιμο τοῦ Καραθεοδωρῆ, πού ὁ Νικολῆς Μαρκάκης τὸ πιστεύει σωτήριο, ἀποδείχνεται πολιτικὴ ἐνέργεια τῆς στιγμῆς χωρὶς ἰδιαίτερη σημασία.

Οἱ Τουρκοκρατικοί, μὲ τὸν ἴδιο φανατισμό, πού πρὶν λίγα χρόνια ἀντιστρατεύτηκαν κι ἐξουδετέρωσαν τὸν Ὅργανικὸ Νόμο καὶ τὴ Σύμβαση τῆς Χαλέπας, μὲ τὸν ἴδιο καὶ τώρα παραμερίζουν κάθε σκέψη γιὰ μεταρρύθμιση, γιὰ δικαιότερη διοίκηση, γιὰ ἰσοπολιτεία, γιὰ ἀνάλογη πρὸς τὸν πληθυσμὸ τῶν δυὸ στοιχείων κατανομὴ τῶν δημόσιων λειτουργημάτων. Ἀποκρούουν δηλαδὴ ὅλα κείνα, πού εἶχαν γίνει ἀνάγκες τοῦ καιροῦ, ἀγνωρισμένες ἀπὸ τὴ διεθνῆ συνείδηση τῶν πολιτισμένων λαῶν, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν πολιτικὴ τῶν κυβερνήσεων.

Ὁ Καραθεοδωρῆς ἀναλαβαίνει τὰ καθήκοντά του κάτω ἀπὸ δυσμενέστετες συνθῆκες τὸ Μάρτη τοῦ 1895. Ἡ ὑπαρξη τοῦ ἐχθρικοῦ πρὸς τὸν ἑλληνικὸ πληθυσμὸ τοῦ νησιοῦ σουλτανικοῦ φερμανιοῦ, πού

βρίσκεται ἀκόμα σε ἰσχύ, τοῦ κρατεῖ δεμένα τὰ χέρια καὶ κάνει τὴν παρουσία του σκιώδικοι. Ἐπὶ τὴν ἄλλη μεριά τὸ Κομιτάτο, πὺν στρέφεται ἀποκλειστικὰ ἐναντίο σε κάθε οὐσιαστικὴ ἐνέργειά του, γιὰ τὴν καλύτερη τῶν πραγμάτων, δημιουργεῖ μιὰ νόθη κι ἐπικίνδυνη κατάσταση.

Κατορθώνει νὰ πείσῃ τοὺς Χριστιανοὺς νὰ μὴν ἀπέχουν ἀπὸ τὰ δημοσία πράματα καὶ νὰ πάρουνε μέρος στὶς ἐκλογὲς τῆς Συνέλευσης. Καὶ τοῦτοι παραβλέπουν τὴν καταπάτηση τῶν δικαιωμάτων τους, μὲ τὴν ἐλπίδα, πὼς οἱ ἐνέργειες τοῦ Καραθεοδωρῆ θὰ τελεσφορήσουν, καὶ τὸ κράτος τοῦ νόμου τελικὰ θὰ ἐπιβληθῆ, γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς πολυπαθῆς Σύμβαςης τῆς Χαλέπας.

Οἱ ἐλπίδες ὅμως ἀποδείχτηκαν φροῦδες. Ὁ Καραθεοδωρῆς εἶναι βέβαια Χριστιανὸς κι Ἑλληνας, ἀλλὰ καὶ ὑπάλληλος τῆς Πύλης. Ἐμα πληροφορήθηκε, πὼς στὴν καινουργιοεκλεγμένη συνέλευση βασίλευε σύγχυση, ὅπου ἄλλοι Χριστιανοὶ πληρεξούσιοι συντάσσανε νέο ψήφισμα γιὰ τὴν ἔνωση μὲ τὴν Ἑλλάδα, κι ἄλλοι καταρτίζανε νόμους φαυλοκρατικοὺς σε βάρος τοῦ προϋπολογισμοῦ, ἀντὶ ν' ἀγωνιστῆ μέσα στὴ συνέλευση γιὰ τὸ καλύτερο, πείθοντας δημοκρατικὰ τοὺς ἀντιφρονούντες γιὰ τὰ χρέη τους ὡς ἔμπειρος διπλωμάτης καὶ γνώστης τῶν παρασκηνίων, προτίμησε τὸ εὐκολώτερο, καὶ διάλυσε τὴ συνέλευση πρόωρα καὶ σπασμωδικὰ, τριανταεξὶ μέρες ὕστερ' ἀπὸ τὴ σύγκλησή της, διαπράττοντας ἀνεπανόρθωτο λάθος.

Τὰ Σφακιά κι ὁ Ἄποκόρωνας ἐπαναστατοῦν εὐτὺς καὶ στὴν ἄλλη Κρήτη ἐπικρατεῖ μεγάλος ἀναβρασμός.

Ὁ Τρικούπης ἐπιμένει στὴν «ἄψογη στάση» του, ἐνῶ βρίσκεται στὴν τελευταία φάση τῆς σταδιοδρομίας του. Ὑποστηρίζει, πὼς ἡ Κρήτη πρέπει νὰ μείνῃ ἤσυχη, ἀκλουθώντας κι αὐτὸς τὸ βολικώτερο δρόμο. Μεγάλος ἀριθμὸς πληρεξουσίων συμμορφώνεται μὲ τὶς ὁδηγίες του. Ἀντιτάσσεται στὰ ἐπαναστατημένα διαμερίσματα καὶ τ' ἀπομονώνει ἀπὸ τὴν ἐπίλοιπη Κρήτη.

Ἡ Πύλη τὴν «ἄψογη στάση» τοῦ Τρικούπη καὶ τὴ «νομμοφροσύνη» τῶν Χριστιανῶν πληρεξουσίων τὴν παίρνει σὰν ἔσχατη ἀδυναμία καὶ συνθηκολόγησε, κι ἀνασκουμπώνεται γιὰ νὰ χτυπήσῃ δῆθεν τὴν ἀνταρσία στὴν ἀρχὴ της, ἀλλὰ ὁ σκοπὸς της εἶναι ἄλλος: Νὰ προχωρήσῃ, ὕστερ' ἀπὸ μικρὴ καθυστέρηση, στὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἄρσης τῶν προνομίων.

Ὁ Καραθεοδωρῆς ἀνακαλιέται ἄδοξα καὶ στὴ θέση του στέλνεται ὁ Ἀρβανίτης Τουρχάν πασᾶς, πὺν φροντίζει, μόλις ἤρθε, νὰ ἐξουσιοδοτηθῆ νὰ μὴ συγκαλέσῃ τὴ συνέλευση. Γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ προκαλεῖ καινούργιο σουλτανικὸ ῥιζομάνι.

Οἱ ἀλληλογοθοκοπούμενες ἐνέργειες τῆς Πύλης, πού ὅμως ἀφήνουν νὰ φαίνωνται οἱ ἀληθινές της πρόθεσες, ἐξοργίζουν ἀκόμα περισσότερο τὸν Κρητικὸ Λαὸ κι οἱ ἡγέτες του καταφεύγουν, (τώρα πού ἡ κοινὴ γνώμη τῶν λαῶν τοὺς παραστέκει), στοὺς προξένους τῶν Δυνάμεων, καὶ σ' ἔντονα διαβήματα ζητοῦν ἀπ' αὐτοὺς νὰ ἐπέμβουν καὶ νὰ δώσουνε λύση στὸ «Κρητικὸ Ζήτημα».

Οἱ κυβέρνησες, κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῶν λαῶν, δὲν ἀκλουθοῦνε πιά τὴν πολιτικὴ τῆς μὴ ἐπέμβασης κι αὐτὸ φαίνεται σὲ πολλὲς περιπτώσες. Οἱ στόλοι τους κατεβαίνουνε καὶ περιπολοῦνε στὰ κρητικὰ νερά, ἔτοιμοι ν' ἀγκυροβολήσουν καὶ ν' ἀποβιβάσουν ἀγῆματα καὶ στρατεύματα.

Οἱ ἐπαναστατημένες περιοχὲς παίρουνε θάρρος κι ἀπὸ τὶς ἄλλες πλῆθος ἀρματωμένοι κάθε τάξης καὶ ἡλικίας τρέχουν καὶ κατατάσσονται στὰ σώματα τῆς λεγόμενης Μεταπολιτευτικῆς Ἐπιτροπῆς καὶ προβαίνουνε σ' ἀληθινὰ τολμήματα, ὅπως ἡ πολιορκία τοῦ τούρκικου στρατοῦ στοῦ Βάμου.

Μόλις ἔγινε γνωστὸ στὰ Χανιά, πὼς οἱ «γκιαούρηδες» ἐπῆραν τέτοιο θράσος κι ἀνθάρεια, ὥστε νὰ χτυπήσουνε τὸν ταχτικὸ στρατό, οἱ συγκεντρωμένοι στὰ Χανιά Τουρκοκρητικοὶ ἀγρότες κι ἀστοί, φανατισμένοι ἀπὸ τοὺς μπέηδες, σκεδιάζουνε νὰ ξεκάμουν τοὺς ἀποκλεισμένους μέσα στὰ τειχιὰ τῆς πολιτείας λίγους Χριστιανούς καὶ στὶς 12 τοῦ Μᾶη 1896 βάζουνε σε πράξη τὸ δολοφονικὸ τους σκεδίο. Ὅσοι Χριστιανοὶ ἔχουν ὄπλα, πολεμοῦν ἀπὸ τὰ παράθυρα τῶν σπιτιῶν τους κι ἀπὸ τὰ μαγαζιά τους. Μαζὶ μὲ τὶς δολοφονίες προβαίνουν οἱ Τούρκοι καὶ στὴν πυρπόληση καὶ στὸ διαγούμισμα τῶν χριστιανικῶν συνοικιῶν.

Τρεῖς μέρες ἐκράτησε τὸ κακό, ὡς πού ἔφτασαν οἱ στόλοι τῶν δυνάμεων στὰ κρητικὰ νερά καὶ σώθηκαν μέσα στὴ μεσοκαημένη πολιτεία τῶν Χανιῶν, ὅσοι Χριστιανοὶ ἔμεναν ἀκόμα ζωντανοί.

Οἱ Ἐθρωπαῖοι ἀργῆσαν πολὺ νὰ ξυπνήσουν καὶ νὰ κινηθοῦν. Τώρα ὅμως ἡ δραστήρια ἐπέμβασή τους γιὰ τὴν ὀριστικὴ λύση τοῦ κρητικοῦ ζητήματος, ὕστερ' ἀπὸ τόσα σφάλματα πού δυνάμωναν τὴν Πύλη· ὕστερ' ἀπὸ τόση ἀναβλητικότητα καὶ διπλοπροσωπία, εἶναι πιά καὶ σίγουρη καὶ σύντομη.

Ὅμως ἦταν ἀργὰ πολὺ γιὰ νὰ προληφτοῦν οἱ φοβερὲς σφαγὲς τῶν Τούρκων τῆς Σητείας τὸ τέλος τοῦ Γενάρη τοῦ 1897, ὃ γενικὸς ξεσπιτωμὸς τῶν Χριστιανῶν πού ἀκλούθησε, καὶ τὸ πόγκρομ τῶν Χριστιανῶν τοῦ Ἡρακλείου στὶς 25 Αὐγούστου τοῦ 1898.

Ἄλλὰ ἄς ξαναβροῦμε τὸ νῆμα.

Στὶς 16 τοῦ Μᾶη 1896 ξεβαρκάρεῖ στὰ Χανιώτικα νερά ὃ ἀπαίσιος

Ἐγὼ τοῦ υἱοῦ τοῦ κυρίου εὐδύνια φωνηθῆσα
 ἀρχίζετε εἰς τὴν καρὰν καὶ μεγαλῆθησα
 Ἐπὶ τὸν σὺν δαΐψουρε τῶν ἁγίων Μηνά οἱ μαμαῶντες
 καὶ ἄλλοι οἱ οὐ χριστιανοὶ εἰς τὴν ἐκκλῆσιαν καὶ πάντες
 Πέτρῳ οἱ μαμαῶντες σήμερον εἰς μετὰ καρὰν μεγάλην
 αὐτοῦ εἰς τὸν χριστιανὸν τοῦ σπῆσαι γὰρ καὶ εὐάνη
 Ἐγὼ τοῦ κυρίου καὶ καρὰν ἔχουτε μαμαῶντες
 καὶ ἔδουσαν σὺν δαΐψουρε τῶν ἁγίων Μηνά οἱ σεία
 ἐσθῆσαν γυνῆγια σῶσα καὶ ἀναρχία
 καὶ τὰ τοιχοποιεῖται εἰς τὴν καρὰν καὶ καρὰν
 καὶ γράφουσαν αἰὶν τὴν ἀνάστασιν τῶν ἁγίων Μηνά καὶ γυνῆ
 καὶ ὑποδοῦσαν παραπορὸν εἰς τὴν ἕρα μιν
 τοῦ δυνάμει τῶν ἁγίων γράφουσαν καὶ σπῆσαι
 αὐτοῦ εἰς τὴν καρὰν καὶ εἰς τὴν καρὰν
 τοῦ δυνάμει τῶν ἁγίων σπῆσαι τὴν Μοιροφύραν
 καὶ ἔδουσαν σὺν δαΐψουρε τῶν ἁγίων Μηνά ὁ δρόμος
 εἰς τὴν καρὰν οὐταυόσια εἰς τὴν καρὰν
 εἰς τὴν καρὰν τῶν ἁγίων Διονισίου ὁ σπῆσαι
 Ἐπινοαχὸν τοῦ ἔβαλε σπῆσαι μετὰ τὸν ἁγίον
 καὶ πῶσαι φωνηθῆσα ἁγίου καὶ ἁγίου
 καὶ τὴν καρὰν γυνῆγια εἰς τὴν καρὰν καὶ ἀνάστα
 σπῆσαι τὴν καρὰν τῶν ἁγίων Μηνά μίση εἰς τὴν καρὰν
 καὶ σπῆσαι τὴν καρὰν εἰς τὴν καρὰν καὶ γυνῆγια
 εἰς τὴν καρὰν παραπορὸν εἰς τὴν καρὰν ὁ σπῆσαι

Φωτοτυπία τῆς πρώτης σελίδος τοῦ αὐτογράφου τῆς Ριμάδας.

μνήμης Ἀβδουλάχ πασᾶς, ποὺ διαδέχτηκε τὸν Τουρχὰν σὰ μουσίρης τῆς Κρήτης.

Ὁ Ἀβδουλάχ κατορθώνει νὰ λύσῃ τὴν πολιορκία τοῦ Βάμου. Μὰ τὴν ὥρα ποὺ φεύγει νικητὴς κι ἱκανοποιημένος, πὼς ἀποκατάστησε τὸ γόητρο τοῦ τούρκικου στρατοῦ, προσβάλλεται ἀπὸ τοὺς ἐπαναστάτες καὶ δοκιμάζει πολλὰς ἀπώλειες.

Οἱ πρεσβευτὲς τῶν Δυνάμεων προβαίνουνε σὲ διαβήματα καὶ καλοῦνε τὴν προσοχὴ τῆς Πύλης στὶς συνέπειες, ποὺ θὰ ἔχουνε τυχὸν καινούργιες ἀνωμαλίες στὸ νησί, ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἐνεργὸ τους ἐπέμβαση. Κι ἡ Πύλη δίνει τὶς πιὸ καθαρὰς διαβεβαιώσεις :

«Θ' ἀνακαλέσῃ τὸν Ἀβδουλάχ καὶ θὰ ζητάσῃ μὲ κάθε ἐπιείκεια τὰ ζητήματα τῶν Κρητικῶν». Ἔτσι λέει, μὰ ἀντὶς αὐτό, τὸν δυναμώνει κάθε μέρα μὲ καινούργιες ἐνίσχυσεις. Ἐχοντας κρυφὰς ὁδηγίαι, ὁ Ἀβδουλάχ δὲν κοιτάζει παρὰ πῶς θὰ τὶς ἐφαρμόσῃ τὸ ταχύτερο. Στέλνει δραστήρια στρατὸ καὶ χωροφυλακὴ σ' ὅλους τοὺς σταθμοὺς καὶ τὰ καστέλλια τῆς στρατοκρατούμενης ἀπὸ τὴν ἀρχὴ Κρήτης, ποὺ τονώνουνε παντοῦ τὸ ἠθικὸ τῶν Τουρκοκρητικῶν καὶ προκαλοῦνε πλῆθος αἵματερὲς σύγκρουσες κι ἐπιεσόδια.

Αὐτὲς οἱ αὐθαίρετες καὶ παράνομες ἐνέργειες τοῦ Ἀβδουλάχ, ξεσηκώνουνε πιὸ πολὺ τὸ ἐπαναστατικὸ πνεῦμα. Ἀντὶς νὰ τρομοκρατήσουνε τὶς καρδιές, τὶς κάνουνε πιὸ ἀποφασιστικὰς. Καὶ τὸ νησί, κάτω τῶρα ἀπὸ τὰ βλέμματα τῶν ξένων, βρίσκεται πάλι ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη στὸ πόδι.

Ἦστερ' ἀπὸ τὸν Καραθεοδωρῆ, ποὺ οἱ καλὲς του πρόθεσες δὲν ἐτελεσφόρησαν, τὸν Τουρχὰν καὶ τὸν Ἀβδουλάχ, ποὺ χειροτέρευαν μὲ τὰ βίαια μέτρα τους τὴν κατάστασι, καὶ ἐνῶ ἡ δράσι τοῦ Κομιτάτου γίνεται ὄλο κι ἐντονώτερη, ἡ Πύλη, κάτω ἀπὸ καινούργια ἐντονη πίεσι τῶν Δυνάμεων, διορίζει γενικὸ διοικητὴ Κρήτης τὸν ἀπὸ τὴ Σκόδρα Σερβοκροάτη καὶ Χριστιανὸ Γεώργιο Βέροβιτς πασᾶ, ποὺ ἀποδείχτηκε εὐλικρινὴς φιλέλληνας καὶ φιλοκρητικὸς μὲ τὴν παραπέρα λαμπρὴ συμπεριφορὰ του.

Ὁ Γ. Βέροβιτς, πρῶν Γενικὸς Διοικητὴς τῆς αὐτόνομης Σάμος, ποὺ ἀναφέρεται στὴ ριμάδα τῶν ἐγκαινίων μὲ «ἀντιπρόσωπο» στὸ Ἡράκλειο, κατέβηκε στὰ Χανιά στὶς 19 Ἰουνίου 1896 ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἀνάκλησι τοῦ Καραθεοδωρῆ. Ἐνῶ προσπαθεῖ νὰ ξαναφέρῃ τὴ νομιμότητα κι ἔχει καλέσει τοὺς πληρεξούσιους νὰ τοῦ κάμουν πρότασες γιὰ τὰ αἰτήματά τους, οἱ σφαγὲς, οἱ διαρπαγὰς κι οἱ σύγκρουσες μὲ τὸν ταχικὸ στρατὸ ἐξακολουθοῦν, κι ὁ Ἀβδουλάχ, ὄχι μόνον δὲν ἔχει ἀνακληθῆ, παρὰ βρίσκεται σε μεγαλύτερη δράσι κι ἐνισχύεται.

Μέσα σ' αὐτὴ τὴ σύγχυσι, οἱ Εὐρωπαῖοι, πιεσμένοι ἀπὸ τὴν κοινὴ γνώμη τῶν λαῶν, καὶ ἔχοντας διαπιστώσει μὲ τὴν πείρα, πὼς ἀπὸ

διαπραγματεύσεσες μαζί με τὴν ἐπίσημη Τουρκία δὲν μπορεῖ νὰ βγῆ τίποτα, ἀφοῦ οἱ συμφωνίες ὑπογράφονται γιὰ νὰ μὴ τηρηθοῦν, ἀναθέτουν στοὺς πρεσβευτές τους στὴν Πόλη, νὰ καταρτίσουν αὐτοὶ πιά τὸ Σύνταγμα τῆς μελλοντικῆς Κρητικῆς Πολιτείας, λαβαίνοντας ὑπ' ὄψη καὶ τὰ αἰτήματα τῶν Κρητικῶν καὶ τὶς ἀντίρροσες τῆς Πύλης, καὶ νὰ τὸ προτείνουν ὕστερα στοὺς Κρητικούς καὶ στὴν Πύλη.

Τὸ Σύνταγμα καταρτίζεται κι ἡ Πύλη, τρομοκρατημένη ἀπὸ τὴ διεθνή ἐξέγερση γιὰ τὶς σφαγές τῶν ὀχτῶ χιλιάδων Ἀρμένηδων στὴν Πόλη πὸ ἀνάφερα, τὸ ἀποδέχεται. Τὸ ἀποδέχονται κι οἱ πληρεξούσιοι τῆς Κρητικῆς Βουλῆς. Ἔχει δεκατέσσερα ἄρθρα καὶ μιὰ σημείωση, πὸν θεσπίζουν τὴν αὐτοδιοίκηση καὶ τὴ δικαιοτέρα διακυβέρνηση τοῦ νησιοῦ.

Τὰ γεγονότα γίνονται παντοῦ γνωστὰ μ' ἀνακούφιση. Οἱ Κρητικοὶ πρόσφυγες, πὸν χρόνια τώρα τρῶνε τὸ πικρὸ ψωμί τῆς ἐξορίας, ἐμπιστεύονται κι ἐτοιμάζονται νὰ γυρίσουνε στὰ σπίτια τους. Σ' ὄλο τὸ νησί ὁ γυρισμὸς τῶν προσφύγων καὶ τὸ ξαναἔξισταμα τῶν ἐστιῶν γίνεται κανονικά. Τὸ κεντρικὸ, τὸ μεγαλύτερο καὶ πὸν πυκνοκατοικημένο διαμέρισμα τῆς Κρήτης, ὁ σημερινὸς νομὸς Ἑρακλείου, ἔπασε στὴ Μεγάλῃ Βρετανία, ὅταν οἱ Μεγάλες Δύναμεις μοίρασαν μετὰξὺ τους τὴν Κρήτη, γιὰ νὰ τὴν κάμουν κατοχή. Κι ἐνῶ σ' ὄλη τὴν ἄλλη Κρήτη ἡ ἐγκαινίαση τῶν Μεταρρυθμίσεων τοῦ νέου χάρτη, πὸν εἶχαν ἐτοιμάσει οἱ Δύναμεις, ἔγινε χωρὶς ν' ἀνοίξη ρουθούνη, σιὸ βρετανοκρατούμενο διαμέρισμα, μετὴ διπλοπρόσωπη πολιτικὴ τῶν Βρετανῶν ἀντίκρου στοὺς Χριστιανούς καὶ στοὺς Τούρκους, καὶ μετὴ τὴν ἐνθάρρυνση τῶν Τούρκων στὰ κρυφά, συμπληρώθηκε τὸ φοβερὸ κι ἀνήκουστο κακούργημα, νὰ κατακρεουργηθοῦν ἀπάνω ἀπὸ ὀχτακόσοι ἀφωπλισμένοι Χριστιανοί, πὸν πίστεψαν, πὸς οἱ Μεταρρυθμίσεις θὰ μπαῖναν ὀμαλὰ σ' ἐφαρμογή, ἀφοῦ βρῖσκονταν τὰ πράματα κάτω ἀπὸ τὴν ἐγγύηση τῶν Εὐρωπαίων, καὶ κατέβηκαν λίγες μέρες πρὶν στὸν τόπο τους.

Ἡ Σφαγὴ τούτῃ τοῦ Ἑρακλείου, πὸν ἔμεινε μετ' ὄνομα «ἡ Μεγάλῃ Σφαγῇ», καὶ πὸν μποροῦσε μ' ἓνα τίποτα νὰ προληφθῆ, μὰ οἱ Ἑγγλέζοι τὴν ἐπροκάλεσαν, γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ ἐκμαιέψουν ἀπὸ τοὺς ἄλλους Εὐρωπαίους ἐξουσιοδότηση γιὰ γενικὴ κατοχή «πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς τάξεως», ἀλλὰ δὲν τὸ κατώρθωσαν, ἦταν ἡ τελευταία ἀπαίσια σελίδα τῆς τούρκικης κυριαρχίας ἀπάνω στὴν Κρήτη.

Τόση ἦταν ἡ ἀπήχηση τῆς Σφαγῆς αὐτῆς σιὸ ἐξωτερικὸ, τρία χρόνια μόλις ὕστερ' ἀπὸ τὶς σφαγές τῶν Ἀρμένηδων, ὥστε ἡ λύση δὲ μποροῦσε πιά ν' ἀναβληθῆ. Οἱ Εὐρωπαῖοι κινήθηκαν ἐπὶ τέλος δραστήρια. Οἱ συγκαλυμμένες ἀλλὰ πασίγνωστες βλέψεις τῶν Βρετανῶν παραμερίστηκαν, κι οἱ Μεταρρυθμίσεις, πὸν θέσπιζε ὁ νέος χάρτης

μπήκανε σε πράξη: Στις 9 τοῦ Δεκέμβρη 1898 ἀποβιβάστηκε στη Σούδου ὁ πρῶτος ὑπατος ἀρμοστής τῆς Κρητικῆς Πολιτείας πρίγκηπας Γεώργιος, σὺν ἐντολοδόχοις τῶν τεσσάρων Δυνάμεων.

Θεώρησα χρήσιμη τὴν κάπως ἐχτενέστερη ἱστορικὴ τούτη ἀνασκόπηση τῶν γεγονότων, πρῶτο, γιατί μ' αὐτὴν μπαίνομε στὸ κλίμα τῆς πολυτάραχης ἐποχῆς, ποὺ μόνο μὲ τὴ γνωριμία της θὰ μπορούσαμε ν' ἀξιολογήσωμε τὸ λαϊκὸ στιχοῦρημα σωστά, καὶ δεύτερο, γιατί τὰ περιστατικὰ τῆς στερονῆς αὐτῆς φάσης τῆς ἐπικατάρατης τούρκικης κυριαρχίας στὴν Κρήτη, δὲν ἔχουν ἀκόμα μελετηθῆ κι εἶν' ἄγνωστα στοὺς πῶ πολλοὺς.

Ἀπὸ προσωπικὴ μου θύμηση σημειῶνω, πὼς στὶς 2 τοῦ Φλεβάρη 1897 φεύγαμε μὲ πλῆθος ἄλλο Ἑρακλειώτες πρόσφυγες γιὰ τὴ Σάμο. Τὴν προηγούμενη μέρα εἶχε γίνει ἡ κατοχὴ τοῦ νησιοῦ ἀπὸ τὶς Δύναμεις καὶ τὴν Ἑλλάδα, ὕστερ' ἀπὸ τὶς σφαγὲς τῶν Τούρκων ἀπὸ τοὺς Χριστιανοὺς στὴ Σητεία. Τὸ βαπόρι ποὺ μᾶς πῆρε, μὲ πλαστὰ χαρτιά καὶ μεγάλους κινδύνους, ἦτανε τῆς ἐταιρείας Lloyd Austriaco. Ἀπὸ τὸ κατάστρωμα, ὅπου μᾶς εἶχαν σωριάσει σὰ σαρδέλλες, (ἡ θάλασσα ἦταν ἥσυχη), βλέπαμε στὴν πρώτη θέση τὸ γενικὸ διοικητὴ Γεώργιο Βέροβιτς, ποὺ μὲ τὴν οἰκογένειά του ἔφευγε κι αὐτὸς ἀπὸ τὴν Κρήτη γιὰ τὸ Βαθύ. Μάθαμε πῶς ὕστερα, πὼς ὁ Βέροβιτς ἔφευγε φιλελληνικώτατα, γιὰ νὰ διευκολύνῃ τὴν παραπέρα πρόοδο, γι' ἀποκατάσταση αὐτονομίας στὴν Κρήτη καὶ ἡ Κρητικὴ Πολιτεία τὸν ἐτίμησε γι' αὐτό.

Μείναμε τότε στὴ Σάμο ἴσα - ἴσα ἓνα χρόνο κι ὕστερα περάσαμε στὴν Ἀθήνα γι' ἄλλον ἓνα χρόνο προσφυγιάς.

Ἦταν ἡ δεύτερη, φορὰ, ποὺ σ' ἡλικία νηπιακῆ ἀκόμα, ξεπατριζόμουνα γιὰ δυὸ χρόνια μὲ τοὺς δικούς μου, δοκιμάζοντας τὶς συνέπειες τοῦ σπαραγμοῦ τῆς ἰδιαίτερης πατρίδας μου, γιὰ τὴ λευτεριά. Ὁ πρῶτος ξεσπιτωμὸς τῆς φιλίας μου, στὴ διάρκεια τῆς ζωῆς μου, γίνηκε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1896 καὶ κράτησε τρεῖς μῆνες, γιατί βιάστηκε ὁ πατέρας μου νὰ μᾶς γυρίσῃ πίσω, μὲ τὴ φρουδὴ ἐλπίδα, πὼς θὰ γαλήνευαν τὰ πράματα. Μὰ σε λίγους μῆνες ξαναξωριζόμαστε.

Τὰ 1889, πρὶν γεννηθῶ, ἡ φαμίλια τοῦ πατέρα μου, μὲ λιγώτερα μέλη τότε, κατέφυγε καὶ τότε στὴν Ἀθήνα γιὰ ἓνα σωστὸ χρόνο. Ὁ πατέρας μου, ἀπὸ τὸ 1866, ὅταν ἦτανε δεκατριῶν χρόνων, καὶ πέρα, ἐκπατριζότανε ταχτικὰ στοὺς καιροὺς τῶν ταραχῶν καὶ τῶν φόβων Στὴ διάρκεια μιᾶς τέτοιας προσφυγιάς πῆρε ἀπολυτήριό ἀπὸ τ' ὄνομαστὸ γυμνάσιο τῆς Πλάκας μὲ γυμνασιάρχῃ τὸν Ἀριστείδη Κυπριανό. Θαύμαζε τὸν Κυπριανό, ὅπως τὸν θαύμαζε κι ὁ Ἀλέξανδρος Πάλλης.

Ἀπὸ ζωηρὴ προσωπικὴ μου θύμηση σημειῶνω, πὼς παραβρέθηκα

στή θρόνισση τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ. Κάποιος (δὲ θυμοῦμαι ποιὸς ἦτανε) μὲ σήκωνε ψηλὰ στὰ χέρια του, γιὰ νὰ βλέπω. Θυμοῦμαι καλὰ τὸ μητροπολίτη Τιμόθεο Καστρινογιαννάκη, μὲ τὸ πελώριο παράστημα καὶ τὴ μεγαλόπρεπη ἐμφάνιση, νὰ ἱερουργῆ μὲ πλῆθος δεσποτάδες, ὅλους στὰ χρυσᾶ. Θυμοῦμαι, πῶς, μὲ ὅλα τὰ παρά δυὸ μῆνες πέντε μου χρόνια, μετεῖχα στὴν χαρούμενη διάθεση ποὺ ἐπικρατοῦσε.

Ἀκριβέστατη καὶ μὲ ὅλα τὰ καθέκαστα περιγραφὴ τῶν ἐγκαινίων τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ ἔχομε στὴν ἐφημερίδα «Ἡράκλειον», ποὺ ἔβγαζαν ἐκεῖνα τὰ χρόνια στὸ Ἡράκλειο οἱ Στυλιανὸς Μ. Ἀλεξίου καὶ Ἀντώνιος Δ. Βορεάδης. Ἡ περιγραφὴ εἶναι συνταγμένη ἀπὸ τὸ δεύτερο, γιὰτὶ γίνεται σ' αὐτὴν ἰδιαίτερη μνεῖα καὶ τοῦ ἴδιου καὶ τῆς κατοικίας του, σεμνὰ βέβαια κι ἀντάξια σοβαροῦ προσώπου.

Θὰ ἔπρεπε νὰ δημοσιευτῆ ἐδῶ στὸ ἀκέραιο ἢ περιγραφὴ τῆς ντόπιας ἐφημερίδας, ὅπου βρῖσκομε τὸ πρὶν ἀπὸ ἐξήντα χρόνια Κάστρο, μὲ τὴν κοινωνία του, τοὺς προύχοντες καὶ τὴ νεολαία του, δοσμένη μὲ πρόσωπα καὶ πράματα σε πλέρια φλεγόμενη δράση. Ἀλλὰ ἡ μεγάλη τῆς ἔχταση μᾶς ὑποχρεώνει νὰ περιοριστοῦμε στὴ διαπίστωση, πῶς ἡ Ριμάδα τοῦ Μαρκάκη δίνει μὲ ἀκρίβεια τὰ πιὸ σπουδαῖα στοιχεῖα τῆς.

Ὅπως ἀναφέρει ρητὰ ὁ Μαρκάκης στὸ στίχο 225 τῆς Ριμάδας του, οἱ πληροφορίες ποὺ μᾶς δίνει βρῖσκονται καὶ «στὴν ἐφημερίδα». Ἄρα, κατὰ τὸ συλλογισμό του, εἶναι σωστές. Δὲ θὰ βγάλωμε τὸ συμπέρασμα, πῶς ἡ Ριμάδα ἔχει πηγὴ τῆς τὴν ἐφημερίδα, ἀφοῦ τούτη δίνει καὶ πράματα, ποὺ δὲν τὰ βρῖσκομε σ' ἐκείνη, παρὰ θὰ δεχτοῦμε, πῶς κι οἱ δυὸ πηγές εἶναι ἄμεσες κι ἂν συμπέφτουν, τοῦτο χρωσιέται στὴν πιστὴ ἀπόδοση τῶν πραγματικῶν περιστατικῶν.

Στὸ Ἡράκλειο ἔβγαине τότε καὶ δευτέρη βδομαδιάτικη ἐφημερίδα μὲ τίτλο «ὁ Μίνως» κι ἐκδότη τὸν Χατζῆ Πέτρο Λιδάκη. Μ' ὅλο ποὺ προσπάθησα, δὲν κατώρθωσα νὰ βρῶ τὸ σχετικὸ μὲ τὴ θρόνισση φύλλο τῆς.

Θὰ μποροῦσε νὰ ρωτήση κανένας, πῶς ἡ διοίκηση ἄφησε τὸ χριστιανικὸ στοιχεῖο νὰ χτίση μιὰ τέτοια ἐκκλησία, ἀφοῦ τὸν καιρὸ τῆς ἐγκαθίδρυσῆς τῆς δὲν ἄφησε οὔτε τὴν προνομιούχα σιναϊτικὴ Ἁγία Κατερίνα στὰ χέρια τῶν ραγιάδων, (τὴν ἔκρινε μεγαλύτερη ἀπὸ τὸ πρόπον!), ἀλλὰ ξαπόστειλε τοὺς Σιναῖτες στὸν Ἅγιο Ματθαῖο καὶ στὸν πληθυσμὸ παραχώρησε μόνον τὴ μικρὴ Παντάνασσα (ἀργότερα παλαιὸ Ἅγιο Μηνῆ) καὶ πάλι μὲ πολλὰ βάσανα.

Τώρα ὄχι μόνον τοὺς ἐπιτρέπει νὰ ξεκινήσουν τὰ σχέδια γιὰ τὸ χτίσιμο μεγαλόπρεπης μητρόπολης, ἀλλὰ καὶ βρῖσκεται Τοῦρκος, ποὺ δέχεται πληρωμὴ καὶ παραχωρεῖ οἰκόπεδο γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ, δίπλα -

δίπλα μάλιστα στὸ τζαμί τῆς Ἁγιά Κατερίνας καὶ στὸν ἐτοιμόρροπο ἀπὸ τὸ σεισμὸ τοῦ 1856 μικρὸ Ἅγιο Μηνᾶ.

Ἐς σημειώσωμε, πὼς ἅμα παραχωρήθηκε ὁ Μικρὸς Ἅγιος Μηνᾶς (Παντάνασσα) στοὺς ραγιαδες, σηκώθηκε μεγάλο ζήτημα ἀπὸ τοὺς φανατικώτερους καὶ μισελληνικώτερους Τούρκους, ἐπειδὴ τάχα ἡ ἐκκλησιαστικὰ βρισκότανε πολὺ κοντὰ στὸ τζαμί τῆς Ἁγιά Κατερίνας, πρᾶμα πὸν τὸ ἀπαγορεύει τὸ Κοράνι!

Τὴν ἀπάντησιν στὸ εῴθημα τοῦτο τὴ δίνει ἡ ἱστορία: Ὑστερῶς ἀπὸ τὸν Κριμαϊκὸ Πόλεμον (1853 - 1856), παρ' ὅλο πὸν κατὰ τὰ ἄλλα οἱ Ἀγγλογάλλοι ἔπαιξαν σ' αὐτὸν ἑλεεινὸ καιροσκοπικὸ ρόλο, συμμαχώντας μὲ τοὺς Τούρκους ἐναντία στοὺς Ρώσους, προστάτες τότε τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ τῶν Ἁγίων Τόπων, καὶ παρὰ τὴ μακρόχρονη κατοχὴ πὸν ἔκαμαν στὴ σύμμαχον τῆς Ρωσίας Ἑλλάδα, ὅμως, ὕστερῶς ἀπὸ τὴ σύναψιν τῆς συμμαχίας, ὑποχρέωσαν τὴν Τουρκία ν' ἀναγνωρίσῃ ἐπὶ τέλους στοὺς ραγιαδες τῆς τ' ἀνθρώπινα δικαιώματα καὶ τὴν ἀνεξίθρησκεία. Μέσα στὴ συνθήκην τοῦ Μάρτη 1854 πὸν κλείστηκε ἀνάμεσα στοὺς Ἀγγλογάλλους καὶ τοὺς Τούρκους, γίνεται ρητὴ μεία γι' αὐτὸ καὶ ὁ Σουλτᾶνος Ἀβδουλ Μετζιτ ἐκδίδει πανηγυρικὸ διάταγμα, (τὸ ὀνομαστὸ Χάττι - Χουμαγιούν), πὸν μ' αὐτὸ κυρώνει τὸ σχετικὸν ὄρον τῆς συνθήκης, καὶ ἀναγνωρίζει τ' ἀνθρώπινα δικαιώματα καὶ τὴν ἀνεξίθρησκεία.

Εἶναι ἐνδιαφέρουσες οἱ συνέπειες τῆς δημοσίευσιν τοῦ Χάττι - Χουμαγιούν στὴν Κρήτη. Πολλοὶ κρυφοχριστιανοί, πὸν εἶχαν ὡς τότε κρατήσῃ μυστικὰ τὴν πάτρια θρησκεία, βγαίνουνε στοὺς δρόμους καὶ διαλαλοῦνε θριαμβευτικὰ, πὼς δὲν εἶναι Μουσουλμᾶνοι. Στὸ χωριὸ Πισκοπὴ τῆς Πεδιάδας οἱ κρυφοχριστιανοὶ κάνουν ὀλόκληρον διαδήλωσιν καὶ τρέχουνε στὶς ἐκκλησίες, χτυποῦνε τὶς καμπάνες καὶ κάνουνε κατανυκτικὰς δοξολογίας. Ἡ Τούρκικη διοίκησιν ξυπνᾶ τότε, καί, κατὰ τὴ συνήθειά της, παίρνει πίσω τὶς ὑπογραφές της, τσαλαπατεῖ τὶς συνθήκες, καὶ κηρύχνει ἀμείλιχτον πόλεμον στοὺς κρυφοχριστιανούς, ἀπαγορεύοντας μὲ τὴν ποινὴ φυλάκισης, ἔξορίας καὶ κρεμάλας, ὅλους πὸν θὰ γύριζαν στὸ Χριστιανισμὸ.

Ὅπως καὶ νὰ ᾖ τὸ Χάττι - Χουμαγιούν ἐτηρήθηκε ὡς πρὸς τοὺς Χριστιανούς, πὸν εἶχαν τῶρα τὸ δικαίωμα νὰ χτίζουν ἐκκλησιὰς ὅπου-δήποτε καὶ ὅσοδήποτε μεγάλες. Τὸ παλιὸ καὶ δικαιολογημένον ὄνειρον τῶν Ἑρακλειωτῶν, ν' ἀποκτήσουν ἐκκλησιὰ κεντρικὴ καὶ ἀνάλογη μὲ τὸν πληθυσμὸν τῆς πολιτείας, μποροῦσε νὰ πραγματοποιηθῇ καὶ ἡ ἐκκλησιὰ θεμελιώθηκε στὶς 25 τοῦ Μάρτη 1862. Οἱ τοῖχοι σηκώθηκαν ὡς τέσσερα μέτρα καὶ οἱ δουλειὲς διακόπηκαν στὶς 31 Ἰουλίου 1866, γιὰτὶ ἡ μεγάλη ἐπανάστασιν εἶχε ξεσπάσει. Οἱ δουλειὲς ξεκίνησαν πάλι

στις 17 τοῦ Γενάρη 1883 καὶ σε δώδεκα χρόνια τέλειωσαν. Ἡ μητρόπολη θρονασιάστηκε στις 16 τοῦ Ἀπρίλη 1895.

Μὲ βεβαίωσαν ἠλικιωμένοι συμπολίτες μου, πῶς, ὅπως θυμοῦνται καλά, πλῆθος Χριστιανῶν ἐκκλησιάζονταν ὡς τότε στὸ ὕπαιθρο, στὰ γύρω ἀπὸ τὸ μικρὸ Ἅγιο Μηνᾶ στενοσόκακα. Οἱ οἰκογενειάρχες ἔρχονταν μὲ τὰ καλά τους, τραβώντας τις γυναῖκες καὶ τὰ παιδιά τους, καὶ ἔπιαναν θέση μέσα στοὺς δρόμους. Ἄν ὁ καιρὸς ἦτανε καλός, ὅλα πήγαιναν καλά. Ὁ κόσμος μποροῦσε τουλάχιστο ν' ἀκούη ἀπ' τ' ἀνοιχτὰ παράθυρα καὶ τις πόρτες τῆς ἐκκλησιᾶς τὰ γράμματα καὶ τις ψαλμωδίες. Ἀλλὰ σὺν ἔβρεχε καὶ ἔκανε κροῦ, τὸ πρᾶμα ἄλλαξε. Ὁ κόσμος ἔμεινε στὰ σπίτια του, καθὼς ἀναφέρει καὶ ὁ Μαρκάκης, καὶ αὐτὸ ἀποτελοῦσε βαρὺ ἁμάρτημα.

Μόλις ἄρχισε τὸ θεμέλιωμα τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ, οἱ Τοῦρκοι τῆς πολιτείας, πολυαριθμώτεροι ἀπὸ τοὺς Χριστιανούς, ζήλησαν καὶ φιλοτιμήθηκαν νὰ χτίσουν καὶ αὐτοὶ μεγάλο τζαμί, σ' ἀντιστάθμισμα τοῦ χτιζόμενου Ἁγίου Μηνᾶ. Ἀνάθεσαν λοιπὸν στὸν ἴδιο μηχανικὸ, πού ἔχε κάμει τὰ σχέδια τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ, τὸν Ἡπειρώτη Ἀθανάσιο Μούση, πού ἔμεινε μόνιμα στὸ Ἡράκλειο, καὶ ἔκαμε καὶ τὰ σχέδια τοῦ καινούργιου Βεζίρ - τζαμιού, πού θὰ χτιζόταν στὴ θέση τοῦ γκρεμισμένου στὸ σεισμὸ τῆς 30 Σεπτεμβρίου 1856 παλιοῦ Βεζίρ - τζαμιού.

Τὸ Βεζίρ - τζαμί, ὁ σημερινὸς Ἅγιος Τίτος, στὴ θέση πού ἦταν καὶ παλαιὰ ἡ χριστιανικὴ μητρόπολη τοῦ Ἁγίου Τίτου, εἶναι τὸ μόνον τέμενος στὸ Ἡράκλειο, πού χτίστηκε ἀπὸ μιᾶς ἀρχῆς γιὰ νὰ γίνῃ τέτοιο, καὶ πού δὲν προϋπῆρξε χριστιανικὴ ἐκκλησία. Τοῦτο ἀποδείχεται καὶ ἀπὸ τις ἱστορικὲς μαρτυρίες, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν ἄλλοπρόσαλλο προσανατολισμὸ του, πού ἀγνοεῖ ἀνατολὴ καὶ δύση καὶ ἀκλουθᾶ μουσουλμανικὲς ὑπόδειξεις.

Τὸ τζαμί ὠνομάστηκε ἀρχικὰ Βεζίρ - τζαμί, δηλαδὴ τζαμί τοῦ Βεζίρη, σε δόξα τοῦ κατακτητῆ τοῦ Χάνδακα (Ἡρακλείου) Γαζῆ Ἀχμέτ Κιοπρουλῆ, γιατί ἦτανε ὁ ἐπισημότερος ναὸς τῆς πολιτείας καὶ ἐπὶ αἰῶνες καθεδρικός ναὸς πρῶτα τῶν ὀρθοδόξων καὶ ὕστερα τῶν Βενετῶν.

Ὁ Ἀθανάσιος Μούσης, ἐχτὸς ἀπὸ τὸ μεγάλο Ἅγιο Μηνᾶ καὶ τὸ καινούργιο Βεζίρ - τζαμί, ἐσχέδισε καὶ τὸ μεγάλο στρατώνα τοῦ Ἡρακλείου (Κισιλᾶς), ἀπάνω στὰ θεμέλια τῶν βενετσιάνικων στρατώνων τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (Quartiere di San Giorgio). Ὁ Κισιλᾶς ἔχει ἀνακαινιστῆ μερικὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ δεύτερο παγκόσμιον πόλεμον καὶ στεγάζει τὴ Νομαρχία, τὰ Δικαστήρια, τις οἰκονομικὲς ὑπηρεσίες καὶ πολλὰ ἄλλα δημόσια γραφεῖα.

Η Ρ Ι Μ Α Δ Α

Ἔλα τοῦ κόσμου τὰ πουλιά, ἀηδόνια καί παγώνια,
ἀρχίζετε μὲ τὴ χαρὰ νὰ κελαηθῆτε ὅλα.

Σήμερο ποὺ θὰ παίξουνε τ' ἅγιου Μηνᾶ οἱ καμπάνες,
νὰ τρέξουν ὅλ' οἱ Χριστιανοὶ στὴν ἐκκλησὰ νὰ πᾶνε.

Παίξου[ν] οἱ καμπάνες σήμερο μὲ μιὰ χαρὰ μεγάλη 5
κι ὁπού ἴναι ἕνας Χριστιανὸς τοῦ πρόπει γιά νὰ πάη.

Ἔολης τοῦ νῆσος τὰ χωριὰ ἔχουνε καλεσμένα
νὰ ἔλθουν, ποὺ θὰ ὑψωθῆ τ' ἅγιου Μηνᾶ ἡ σημαία.

Ἔστείλανε ἐγκύκλια σ' ὅλα τὰ δημαρχεῖα
καὶ τὰ τοιχοκολλήσανε σιστῆ Κρήτης τὰ χωριὰ. 10

Καὶ γράφουν, πὼς ἡ θρόνιαση τ' Ἁγίου Μηνᾶ θὰ γίνη·
κι εἰδοποιοῦμεν παραμπρός, ὄχι τὴν ὥρα κείνη.

Τσοὶ δεκαέξε τ' Ἀπριλιοῦ, γράφουν, νὰ συναχθοῦνε·
ἀπού ἔχει εὐχαρίστηση στὴ χώρα νὰ βρεθοῦνε.

Τσοὶ δεκαέξε τ' Ἀπριλιοῦ, ποὺ ἴναι τῶν Μυροφόρων, 15
νὰ ἔλθουν, ποὺ θὰ θρονιαστῆ τ' ἅγιου Μηνᾶ ὁ θρόνος.

Στὰ χίλια δκατάκια ἐξήντα δύο ἔτος
ἔθηκε τὸ(ν) θεμέλιον Διονύσιος ὁ πέμπτος.

Ἄμοναχὸς του ἤβαλε πηλὸ μὲ τὸ χαλίκι
καὶ ἤπ[χ]ιασε καὶ τὸ σφυρὶ καὶ ἤκαμε τὸ(ν) κτίστη. 20

Κι ὡς τὴν ἔγενῆκανε ἔτη τριάντα τρία
ποὺ κίττει ἅγιος Μηνᾶς μέσα στὴν πολιτεία.

Κι ἀπού τὴν Πόλη ἐστείλανε κι ἐφέρον ἀρχιτέκτον·
ἐννέα μῆνες παρα(μ)πρὸς ἐπόθανε ὀφέτος.

Οἱ Καστρινοὶ ἐτοιμάζονται γι' αὐτὸ τὸ πανηγύρι· 25
καθένας συλλογού(ν)τονε πὼς θὰ ἔχη μουσαφίρη.

Σπίθια, σοκάκια καὶ τσαρσὰ τὴν ἄρα μορφίσαν ὅλα,
τὴν ποὺ ξετελεύτηκε Ἔτη Μηνᾶς στὴ χώρα.

Πὸ θάλασσα κι ἀπὸ στερ[γ]ιά, τρακόσα μίλια (ἄλ)λάργο, 30
φαίνεται Ἔγιος Μηνᾶς, θαρρῶ δὲν κάνω λάθος.

Τρακόσα μίλια πὸ μακρὰ, ἄμα φανῆ ἡ χώρα,
φαίνονται τὰ καμπαναρ[γ]ιά τ' Ἁγίου Μηνᾶ τὸ δῶμα.

Σὰν τ' ἄστρο πού 'ναι λαμπρό, καὶ λὲν Ἀποσπερίτῃ,
ἔτσιά 'ναι κι Ὁ Ἅγιος Μηνᾶς, μέγας ναὸς τοῦ Κοήτης.

Ἔχει κολόννες δώδεκα, τὴν ἐκκλησιὰ σηροίζου
τοὺς δώδεκα ἀπόστολους, αἰτοὺς προεικονίζου. 35

Εἶν' οἱ μεγάλες τέσσερεις, ὡς εὐαγγελιστάδες,
δίχως ἐκείνες πὸν βαστοῦν τῶν γυναικῶν τὸ δ(ν)τάδες.

Ἐβγάλανε διαταγή, τὰ μαγαζὰ νὰ κλείσου,
ὡς 'ναι τρεῖς μέρες σφαλικτά, κανένα μὴν ἀνοίξου. 40

Γιὰ τὴ μεγάλην ἑορτὴ ἀπὸ θὰ νὰ 'χη ἡ χώρα
σήμερο θὰ ξεχάσωμε τὰ ἔξοδά μας ὅλα.

Σήμερο Ὁ Ἅγιος Μηνᾶς θὰ νὰ 'χη λειτουργία
χαρὰ μεγάλη βρίζεται μέσα στή(ν) πολιτεία.

Καλλιὰ 'τονε νὰ πόμενε τοῦ χρόνου γιὰ νὰ γένη,
γιατ' ἡ χρονιά ἡ φεινὴ εἶναι δυστυχισμένη. 45

Πολλοὶ καημένοι ἔχουνε φχαρίστηση γιὰ νὰ 'ρθου,
ἀμὰ δὲν ἔχου νὰ βαστοῦν μηδὲ κερὶ γιὰ ν' ἄψου.

Στὰ χρόνια πὸν ἐκτίζουνο τοῦτο τὸ μοναστήρι,
ἡ πλιὰ χειρότερη χρονιά ἡ φεινὴ ἐγίνη. 50

Κι ἦτον καλλιὰ νὰ πόμεναν τοῦ χρόνου νὰ θροιάσου,
τὰ δῶρα τὰ ἐφεινὰ διπλᾶ νὰ τὰ συνάξου.

Μ' ἀφοῦ ἐποφασίσανε καὶ τό 'παν οἱ ἐμφόροι
καὶ πόγραψεν ὁ πρόεδρος καὶ ὅλοι οἱ ἐμπόροι,
πρέπει γιὰ νὰ θροιάσωμε τοῦτο τὸ καλοκαίρι 55
καὶ ὅποιος ἔχει τάσιμο, ὄντε (μ)πορ' ἄς τὸ φέρη.

Καθημερινῶς πληθαίνουνε οἱ Χρισθιανοὶ σὺ τὸ Κάσιρο
καὶ πέφτει (μ)πλιὸ στενόχωρα ἡ ἐκκλησιὰ ἡ κάτω.

Ἄμα θὰ τύχη ἑορτὴ, στενὴ ν' ἡ ἐκκλησιὰ
στὰ σπίθια μας πομένομε κι ἔχομεν ἁμαρτία. 60

Εἶναι πολλὲς οἱ ἀφορμὲς τῶν Καστρινωῶν σὺ τὴ Χώρα
καὶ πρέπει νὰ θροιάσωμε κι ἄς λείπουνε τὰ δῶρα.

Εἶναι πολλὲς οἱ ἀφορμὲς, μεγάλες οἱ αἰτίες,
γι' αὐτὸ ἐτελειώσαμε τ' ἁγίου τὲς ἐργασίες.

Πόσοι πολῖτες εἶχανε τὲς ἐλπίδες [τὼς] οἱ καημένοι
νὰ τύχουνε σὺ τὴ θρόνιαση, τὴρὰ ν' ἀποθαμένοι. 65

Δίχως ἐτοῦτες τς ἀφορμῆς κι αἰτίες (μ)πλιό ἄς πάφουν,
ἡ ἐκκλησά τελείωσε, πρέπει νά τή θρονιασούν.

Δοιπὸν ἐποφασίσανε τὸν φετινὸν Ἀπρίλη
ἡ θρόνιαση τ' Ἁγιοῦ Μηνᾶ καλά ἔναι (μ)πλιό νά γίνῃ. 70

Ὁ Μάρτης ἔχει τή χαρά, ἀπού ἔρθεν ὁ μουχίρης
κι Ἀπρίλης, πού θά θρονιασιῇ τὸ μέγα μοναστήρι.

Τῆ(ν) Κυριακή, τὰς ἕνδεκα, ἀρχίξαν οἱ καμπάνες
καὶ τρέχουν ὄλ' οἱ Χριστιανοὶ στήν ἐκκλησά νά πάνε.

Ἄνθρωπος συγκινού(ν)τονε μέσα στήν ἐκκλησία
νά βλέπη τόσους Χριστιανούς πού ἔρθαν στή λειτουργία. 75

Ὡ Θε μου, καὶ στερέωνε ὄλη τή Χρισθιανότη
κι ὅσοι ἐκαταβάλανε σε τούτη τὴν κοινότη.

Καθένας ὅ,τι [ἐ]δῶρισε ἄς εἶναι ψυχικό (ν)του
μὰ δὲ μπορῶ τοῦ καθενὸς νά λέω τὸ χωριό (ν)του. 80

Μόνο ὁ Αὐτοκράτορας σουλτὰν Ἀβδοῦλ Ἀζίζης
λοῖζα τετρακόσια στὸν Ἅγιον δωρίζει.

Στὸ χτήρι ξωδευτήκανε, σι' Ἁγιοῦ Μηνᾶ τὴ χάρη,
σὴ Χώρα τοῦ θαυματουργοῦ, ἀπού ἔναι καβαλλάρης.

Ἄη - Μηνᾶ θαυματουργέ, πρωτεύουσα τοῦ Κάστρου,
ξεμήστευγε σοὶ χρισθιανὸς σὴ χάρη σου γιὰ νά ἔρθουν. 85

Ξεμήστευγε σοὶ χρισθιανούς, δῶσ' τως ἐλευθερία,
αἰτοὺς ἀπού ἔναι στὰ χωριά καὶ μὲς σὴν πολιτεία.

Ξεμήστευγε σοὶ χρισθιανὸς τοῦ κόσμου καὶ τῆ Κρήτης
καὶ ὅσοι σὲ πιστεύγουνε, ἂν εἶν κι ἀπ' ἄλλη πίστη, 90

Τ' Ἁγιοῦ Μηνᾶ ἡ τελετὴ καὶ ἡ μεγάλη δόξα
δὲν τὸ πιστευγ' ἄλλοῦ ποθὲς γιὰ νά γενῆκαν τόσα.

Ἐψάλλανε μὲ μουσικὴ καὶ σὴ δοξολογία,
ἐγένηκε μὲ τὸ στρατὸ μεγάλη ἀλιτανεία.

Ὡς ἐκατὸ τριάντα δυὸ παπάδες ἀκλουθοῦνε,
μὰ μόνο οἱ τριανταρεῖς ἀπὸ συλλειτουργοῦνε. 95

Ἐκεῖ τον κι ἀρμενόπαπας, διάκοι κι ἀρχιμανδρίτης,
γουμένοι καὶ ἐπίσκοποι καὶ ὁ μητροπολίτης.

Τ' Ἁγιοῦ Μανθαῖο ὁ ἔξαρχος, ἅγιος οἰκονόμος
μὰ κείνοι ὑποτάσσονται εἰς τοῦ Σινᾶ τὸ ὄρος. 100

- Ἦλθε καὶ τηλεγράφημα, τῆ νύκτα, δυὸ ἡ ὥρα,
 πὼς ἔρχετ' ὁ διοικητῆς ὡς τὸ πρῶτ' στὴ χώρα,
 στὴ χάρη τοῦ Ἁγιοῦ Μηναῖ γιὰ τὴ πανηγυρίση.
 Θεέ μου, καὶ δίδε του ζωή, χρόνους πολλοὺς νὰ ζήση!
- Πρῶτοι πὸν πᾶνε τὸ πρῶτ', φτάνου σιτή(ν) προκυμαία, 105
 Ἄσαν παχιᾶς κι ὁ Γεωργῆς ὁ ἀρχιγραμματέας.
 Φτάνου κι οἱ ἀξιότιμοι ἔξε ἀντιπροσῶποι
 τοῖ στέλνει ἡ κοινότητα καὶ ἡ σεβασμιότη.
- Κατόπι συναχθήκανε ἐμπόροι καὶ προξένοι,
 ἡ μουσικὴ καὶ ὁ στρατὸς καὶ ἴονε συνεπαίρονε. 110
 Πολλοὶ τὸν ἐχαιρέτιζαν μ' ἀγάνθια φορεμένοι,
 οὐστρημα εὐρωπαϊκὸ — τιμὴ πολλὴ τοῦ φέρνει.
 Ὅμάδι μὲ τὴ μουσικὴ ὡς τὸ σαράγιο φτάνουν.
 Ὅλιγη ὥρα ἤκατσε ὡς ὅτου νὰ σημάνουν.
- Λιγάκι ὥρα ἤκατσε γιὰτ' ἦτον κουρασμένοι,
 γιὰτ' ἦτον ἔπον τὴ θάλασσα ὁ πολυχρονοσμένος. 115
 Μὲ μουσικὴ καὶ μὲ στρατὸ καὶ μὲ τοῖ δυὸ παχιάδες
 ἔπου τὸ σαράγιο ξεκινούν, στὴν ἐκκλησὰ νὰ πᾶνε.
 Ἐστάθηκ(ε) ὅλος ὁ στρατὸς γραμμὴ κατὰ τὴν ἰάξη
 καὶ πάει μὲ τὴ μουσικὴ ὡς τὸ χιαντριβανάκι. 120
 Μὲ τοῦ Ρεθέμνου τὸ(ν) παχιᾶ καὶ κείνο πού 'ν στὸ Κάστρο
 μὲ τοῖ προξένους κι ἔμπορους πάει ἔπο καὶ κάτω.
 Στὴν ἐκκλησὰ ὡς ἐ(μ)πήκενε χαρὰ μεγάλη δίδει
 φωνάζουν «Ζήτω ὁ διοικητῆς Καρὰ Θεοδωρίδης».
- Στὸν θρόνον του ἐστάθηκε μὲ τὸ μητροπολίτη 125
 ὁ γενικὸς διοικητῆς Ἀλέξανδρος τῆ Κρήτης.
 Ἄμα ἐβγήκανε κι οἱ δυὸ στοῖ θρόνους καὶ σταθῆκαν
 ὅσ' ἦσανε στὴν ἐκκλησὰ ὅλοι συγκινηθῆκαν,
 νὰ βλέπουν τὸν διοικητὴν καὶ τὸ μητροπολίτη,
 τοῖ δυὸ μεγάλους ἀρχηγοὺς τῶν χριστιανῶν τῆ Κρήτης. 130
 Ἀπάνω στὰ θρησκευτικὰ [ὁ] Τιμόθεος δρίζει
 καὶ σι' ἄλλα τὰ πολιτικὰ [ὁ] Καρὰ Θεοδωρίδης.
 Ἦσοικε(νε) καὶ δίπλα (ν) του ὁ γυναικάδελφός του
 ὀμάδι μὲ τοῦ Βεροβίντς τὸν ἀντιπρόσωπόν του.

- Ριμάδα για τὴ θρόνιαση τῆς Μητροπόλεως τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ 123
- Ἐστέκανε κι οἱ πρόξενοι ἀπὸν ἔναι εἰς τὸ Κάστρο, 135
κο(ν)τὰ μὲ τὸν διοικητὴν, λιγάκι παρακάτω.
- Ἄσοι ἦσανε στὴν ἐκκλησιὰ [ἦ] καρδιά (ν)τιως συγκινᾶται
νὰ βλέπη τέθιοι τελετή, ν' ἀκούγη και τοοὶ ψάλτες.
- Ἐκεῖνος πού ἔτον δεξιὰ μὲ τὸν μητροπολίτη
ἔπὸν τὸν Πειραιᾶ ἤρθενε ἀξάργου εἰς τὴν Κρήτη. 140
- Ἄν ἤρθενε μὲ πληρωμὴ, γρόσα για νὰ γυρέψη,
μόνὸ ἔρθε στὴν πανήγυρη και πάλι νὰ μισέψη.
- Και ἄλλος ὁ ἀριστερός εἶναι Γεραπειτριτής,
εἶναι γιατρός και μουσικός, εἶναι κι ἀπὸν τὴν Κρήτη.
- Οἱ ψάλτες ἦτονε πολλοὶ ἐκείνη τὴν ἡμέραν 145
δὲ τοοὶ γνωρίζω νὰ σᾶς πῶ ποιὸς ἦτον κάθε ἕνας.
- Ἄν ἤμπορῶ νὰ δηγηθῶ και νὰ τὰ γράφω ὄλα,
μόνὸ ἔρεπε για νὰ βρεθῆ καθένας εἰς τὴν χώρα.
- Νὰ δῆ τοῦ χώρας τὰ τσαροῦ, πῶς εἶναι στολισμένα
για δὲ μπορῶ νὰ δηγηθῶ χωρία τὸ κάθε ἕνα. 150
- Ἄν ἤμπορῶ νὰ δηγηθῶ, ὁ νοῦς μου δὲν τὰ φτάνει
κι ἀνὲν τὰ γράψω, θέλουνε ἕνα σταμνὶ μελάνι.
- Και θέλει και τοῦ Σολομῶν τὸ νοῦ ἄνθρω(π)ος νὰ χῆ
νὰ πιᾶση (μ)πένα και χαρτὶ τέθιοι δουλειὰ νὰ γράψῃ.
- Χίλιες χιλιάδες εἶχανε γιοφύρ[γ]ια καωμένα 155
μὲ στέφανα και μὲ μερθιές, μὲ κάδρα κρεμασμένα.
- Εἶχανε στὰ Τζα(γ)κάρικα ὀ(μ)πρὸς στὸ χια(ν)τριβάνι
τὸ κάδρα τ' αὐτοκράτορα μὲ τὸ χρυσὸ στεφάνι.
- Ἄπὸν τὴ (μ)πά(ν)τα τὴ δεξὰ εἶχανε τὸ μουχίρη
κι ἀπὸν τὴν ἄλλη Ἄσαν παχιᾶς, μὲ στέφανα και κείνη. 160
- Στὸ μαγαζὶ(ν) του καθανεῖς, στὴ(ν) πόρτα(ν) του πὸ πάνω,
εἶχαν πολλὲς ἐπιγραφές, εἶχαν και τὸν Σουλτάνον.
- Τρία ψηφιὰ δλόχρυσα τὸ «ζήτω» μολογοῦνε
«ὁ Κρήτης, ὁ Τιμόθεος» π' ὄλοι τὸν προσκυνοῦμεν.
- Εἶχανε κι ἄλλα γράμματα, δμάδι μὲ σημαῖα, 165
κι ἔλεγαν «Θέ μου, φύλατε, τὸν μέγ' ἀρχιερέα».
- Σαββάτ' ἀργὰ και Κυριακὴ ἦ νύκτα ἦτο μέρα
ἀπὸν τὰ φῶτα πού ἔφτανε και ῥίκταν στὸν ἄερα,

- Δάμπες, φανάρια καὶ κεριά, χρωματιστὰ κανδήλια
 ὀλη ἢ χώρα ἤφεγγε σὰ νὰ 'τον μέρα ἴδια. 170
- Ἐνθροπος δὲν τὸ λόγιαζε μὲ τόσονά ἀσκέρι
 τέθοιας λοῆς νὰ διάξουνε, προῶμα νὰ μὴ συνέβη!
- Μὰ 'τον τ' Ἐγίου φώτιση κι ἔγινε ἡσυχία,
 καὶ τοῦ παχιᾶ πὺν κράθεινε μεγάλη εὐταξία.
- Τὸ Σάββατο σιὰς δώδεκα, ἀπού 'φτανε τὰ φῶτα,
 Ἐσὸν παχιᾶς ἐπόρσιε ἀμοναχὸς στὴ βόλτα. 175
- Ἐποὺν τὴ Σιράτα τὴ(ν) Πλαθειὰ πηγαίνει ἴσα πάνω
 πιστεῦγω τέθοιον ἀρχηγὸ δὲν ἔχει ὁ Σουλτάνος.
- Ἐτὴ χέρα(ν) του δὲν ἤπαντε ἀποὺν τοιοι τεμενάδες—
 χαρὰ στὴν ὥρα πὺν γεννοῦν τέθοια παιδιὰ οἱ μανάδες! 180
- Ἐτὴλενε κι ὁ διοικητὴς σι' Ἐγιοῦ Μηνᾶ τὴ χάρη
 κι ἀμέσως πάλι ἔφυγε καὶ στὴν καϊθέδρα πάει.
- Μητροπολίτης κι ἔμποροι τοῦ λένε, κι οἱ προξένοι
 «Νὰ μείνης, ἐξοχώτατε, αὔριο γιὰ νὰ παρίνης».
- Ἐέει τως πὺς· «Ἐδὲν ἤμπορῶ νὰ λείπω γιὰ δυὸ μέρες·
 ἔχω κι ἐγὼ πολλὲς δουλειὲς κι ἔχω μεγάλες ἔγνωες». 185
- Σ' ὀλίγη ὥρα ὁ στρατὸς κι ἡ μουσικὴ πηγαίνει,
 προξένοι, ἔμπορο(ι), ὁ κα(ν)τὴς καὶ τότε οὐνεπαίρονε.
- (Μ)παίρ(ει) ὁ στρατὸς εἰς τὴν γραμμὴ καὶ φτάν(ει) ὡς τὸ λιμάνι,
 γιὰτὶ θὰ παρίνη(η) ὁ διοικητὴς εἰς τὰ Χανιά νὰ πάη. 190
- Μὲ τοῦ Ρεθέμνου τὸ(ν) παχιᾶ καὶ κείνο(ν) πὺν 'ν σιὸ Κάστρο
 μὲ τὸ(ν) κα(ν)τὴ καὶ δήμαρχο πηγαίνει ἴσα κάτω.
- Πολλοὶ τοῦ ἀκλουθοῦσανε, φτάνου στὴ(ν) προκυμαία·
 στὴ βάρκα ὡς ἐ(μ)πήκενε, ἐσύσανε σημαία.
- Στὴ βάρκα ὡς ἐ(μ)πήκενε, νὰ πάη σιὸ βαπόρι,
 ὀλοι τὸν ἀποχαιρετοῦν προξένοι καὶ ἔμπόροι. 195
- Καὶ κείνος τς ἀποχαιρετᾶ καὶ πάει στὴ δουλειὰ του
 γιὰτὶ 'χει λόγο, νὰ βρεθῆ τὸ βράδυ σιὰ παιδιὰ του.
- Μισεύγεις, ἐξοχώτατε, τοῦ οὔρανοῦ ἀστέρᾶ
 σήμερο σὲ γνωρίζομεν οἱ Κρηῖτες ὡς πατέρᾶ. 200
- Μισεύγεις, ἐξοχώτατε, πὺν νὰ καλοστρατίσης·
 διψοῦμε κι ἀνημένομε ἐσὺ νὰ μᾶς δροσίσης.

- Ριμάδα γὰ τὴ θρόνιαση τῆς Μητρόπολης τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ 125
- Μισεύγεις, ἐξοχώτατε, καλοστραθιά νὰ κάμης
μέσα στὴ θάλασσά ἴμαστε καὶ σὺ θὰ μᾶσε βγάλης.*
- Μισεύγεις, ἐξοχώτατε, Καρὰ Θεοδορίδη, 205
δῶσε μας μέρα νὰ ἴχωμε, πού ἴμαστε στὸ σκοτίδι.*
- Ἄλεξανδρε διοικητή, τοῦ Κρήτης ὁ πατέρας
πρωῖτι στὸ Θεὸ ἐλπίζομε καὶ δεύτερο σε σένα.*
- Ἄ ἔρχωμὸς τοῦ διοικητοῦ -- τ' Ἁγιοῦ Μηνᾶ ἡ αἰτία 210
ἐξευγαρώσα(ν) ἴσοι χαρὲς μέσα σὴν πολιτεία.*
- Τὰ τέμπλα εἶναι ξύλινα καὶ τὰ ἴχουνε βαμμένα,
ἀλλὰ σε λίγο διάστημα θὰ γίνουν μαρμαρένια.*
- Ὡς εἶναι ὁ δεσποτικὸς θρόνος τοῦ Τιμοθέου
ἐλπίζομεν σὶν Ἁγιον ὀγλίγωρα θὰ γένουν.*
- Στοῦ χώρου τὸν διοικητὴν ἔχομ' εὐχαριστία, 215
σε τόσον ἄπειρο λαὸ ἐκράθειεν εὐταξία.*
- Γιατ' ἀγαπᾶ καὶ σέβεται τ' ἀφέντη τς ἀραγιάδες
γὰ κεῖνο εἶν κι ἀνώτερος ἀπ' ὅλους τοῖ παχιάδες.*
- Ἔχει βαθμὸ πολιτικοῦ, βαθμὸ ὑποστρατήγου,
στὸ κράτος τ' αὐτοκράτορα τέθοιους θὰ τς εὖρης λίγους. 220*
- Πέτε μ(ον), σεῖς οἱ Καστρινοί, πὸν ξέρετε τὰ πάντα
τὸν βίον τ' Ἁγίου Μηνᾶ, ἂν κάνω λάθος προᾶμα.*
- Γιατ' εἶμαι ἕνας χωρικός, τὰ γράμματά μου λίγα
εἰς τὸ Χουδέτσι κάθομαι, βασιῶ καὶ τὴ σκαλίδα.*
- Π[χ]ιάσετε τὸ τραγούδι μου καὶ τὴν ἐφημερίδα, 225
διαβάσετε, νὰ μάθετε, σὰ νὰ ἴσαστε κειὰ ἴδια.*
- Ἄν ἐρωτοῦν π[χ]ιοὺς τό ἴβγαλε τοῦτο τὸ τραγουνδάκι,
εἰς τὸ Χουδέτσι κάθεται, Νικόλαος Μαρκάκης. 228*

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Σ

Στίχος 14. Ἡ σύνταξη ἀνώμαλη σύμφωνα μὲ σχῆμα κατὰ τὸ νοούμενον. Ὁ πληθυντικὸς νὰ βρεθοῦνε μπαίνει, γιατί στὴ φράση ἀπὸ ἴχει εὐχαρίστηση νοοῦνται πολλοί.

17 - 18. Ὅπως ἀναφέρεται στὴ σχετικὴ ἀνυμνηστικὴ πλάκα, πὸν βρίσκεται ἐντειχισμένη ἀριστερὰ καθὼς μπαίνομε ἀπὸ τὸ νάρθηκα στὸν κυρίως ναὸ τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ, τὸ θεμέλιο λίθο τὸν ἔβαλε πραγματικά ὁ μητροπολίτης Κρήτης Διονύσιος Χαριτιωνιάδης ἀπὸ τὴν Ἀδριανούπολη στίς 25 τοῦ Μάρτη 1862

23. Για τὸ μηχανικὸ Ἀθανάσιο Μούση γίνεται λόγος στὴν Εἰσαγωγή.

24. Ἀπὸ τὸ στίχο βγαίνει σίγουρα τὸ συμπέρασμα, πὼς ὁ Μούσης πέθανε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1894. Κατὰ πᾶσα πιθανότητα πέθανε στὸ Ἡράκλειο, γιατί ἄλλοιῶς ὁ Μαρκάκης δὲν εἶναι φυσικὸ νὰ μάθαινε μὲ τόση ἀκριβεία τὸ θάνατό του. Θυμοῦμαι σὰ μαθητὴς τοῦ γυμνασίου, (τὸ γυμνάσιο στεγαζότανε τότε στὸν Κισιλᾶ), πὼς μέσα στὸν περιβόλὸ του καὶ στὴ νοτιοανατολικὴ γωνιά, πρὸς τὴν Πλατεία τῶν Τριῶν Καμαρῶν, ὑπῆρχε τάφος μὲ ξύλινα κάγκελα, ποὺ ἀκουγόταν ὁ τάφος τοῦ Μούση.

26. Σωστὴ παρατήρηση, σὰ λάβωμε ὑπόψη τὴ στενότητα τοῦ χώρου καὶ τὸ πλῆθος τῶν ξένων ποὺ θὰ ἔχαν μαζευτῆ στὸ Ἡράκλειο.

27. Ὡρσιος ὁ στίχος, ποὺ μᾶς κάνει νὰ θυμηθοῦμε ἀνάλογους μέσα στὸ Ρωτόκριτο.

29 - 30. Τὴν ὑπερβολὴ τῶν τρακοσῶν μιλιῶν προσπαθεῖ νὰ κολάσῃ μὲ τὸ δεύτερο ἡμιστίχιο τοῦ στίχου 30 *θαρῶ δὲν κάνω λάθος*.

31 - 32. Καὶ σήμερα, ἂν καὶ χτίστηκαν καὶ χτίζονται τριγύρω πολλὰ χτήρια ποὺ φράζουν τὴ θέα, ὁ Ἅγιος Μηνᾶς φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴ θάλασσα καὶ ἀπὸ τὴ στεριά καὶ ἐπιβάλλεται μὲ τὸν ὄγκο του ἀπὸ μεγάλη ἀπόσταση.

35 - 38. Ὁ Μαρκάκης κάνει σωστὲς παρατηρήσεις γιὰ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ, ἀφοῦ πρῶτα μᾶς ἔδωσε τὴν ἐντύπωσή του ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ ἀποψη.

41 - 42. Νόστιμη ἀπλοϊκὴ σκέψη, ποὺ ἐκφράζει συναισθήματα τοῦ λαοῦ.

45 - 56. Στους στίχους αὐτοὺς ἔχομε φανεροὺς ὑπαινιγμοὺς γιὰ τὴν κακὴ πολιτικὴ κατάσταση, ποὺ φέρνει σὰν ἀποτέλεσμα φτώχεια καὶ ἀθλιότητα. Πολλοὶ ἔχουν κάμει ταξίματα γιὰ τὴ θρόνισση, ποὺ τώρα δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ τὰ φέρουν. Πρέπει ὅμως νὰ γίνῃ ἡ θρόνισση καὶ τὰ ταξίματα ἄς ἔρθουν ἀργότερα. Γιατί ὅμως ἡ τέτοια βία; Ἡ ἀπάντηση δὲν εἶναι δύσκολη. Ἀπὸ τὸ Μάρτη βρίσκεται στὰ Χανιά ὁ Καραθεοδωρῆς καὶ ὁ κόσμος πιστεύει, πὼς ὁ ἐρχομὸς του δὲ μπορεῖ παρὰ νὰ σημαίνει γαλήνη μὲ κάποια διάρκεια καὶ εὐνομία. Οἱ ἀνώμαλες περιστάσεις καθυστέρησαν τριανταετρία χρόνια τὴν ἀποπεράτωση. Τώρα ποὺ τέλειωσε ἡ ἐκκλησία, πρέπει ἡ κοινότητα νὰ βιαστῆ καὶ νὰ τὴ θρονιάσῃ γορηγορότερο, γιὰ νὰ μὴ μένουν περισσότερο καιροὶ ἀλειτούργητοι οἱ Χριστιανοί, ποὺ δὲ χωροῦν ἀπὸ χρόνια καὶ χρόνια στὶς δυὸ μικρὲς ἐκκλησίες.

53 - 54. *Ἐμφόροι*. Πιστεύω πὼς πρόκειται γιὰ τοὺς ἐνοριακοὺς ἐπιτρόπους. *Πρόεδρος* εἶναι ὁ μητροπολίτης, δηλαδὴ ὁ μόνιμος πρόεδρος τῆς ἐνοριακῆς ἐπιτροπῆς. "Ὅλοι μαζί ὀργανωμένοι σε νομικὸ πρόσωπο διοικοῦν τὰ πράματα τῆς ἐκκλησίας. *Ἐμπόροι*: ὁ ὄρος αὐτός, σὰν τιμητικὸ κοινωνικὸ ἀξίωμα, ἀναφέρεται καὶ παρακάτω μερικὲς φορές" (στίχοι 183, 188, 196 κ.λ.). Πιόκριτοι στὸν καιρὸ τῆς σκλαβιάς ἐλογαριάζονταν γενικὰ ἄνθρωποι ἀνεξάρτητοι οἰκονομικά. Τέτοιοι, σε μεγάλο ποσοστὸ, στὰ μέρη ποὺ ὑπῆρχε κίνηση ἐμπορικὴ, ἦταν οἱ ἔμποροι.

57 - 60. Ἐξηγεῖ πὼς γεννήθηκε ἀρχικὰ ἡ ἀνάγκη νὰ χτιστῆ ὁ μεγάλος Ἅγιος Μηνᾶς.

58. *Ἡ ἐκκλησὰ ἡ κάτω* = ὁ μικρὸς παλιὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ. "Ἐστ' λεγότανε πάντα: *Ἡ κάτω ἐκκλησία*, σ' ἀντίθεση πρὸς τὴν ἀπάνω ἐκκλησία, ποὺ ἦταν ἡ ἐκκλησία τῶν Σιναΐτων Ἅγιος Ματθαῖος Μίλησε παραπάνω γιὰ τὴν ἀνάγκη τῆς ἄμεσης ἐγκαινιάσεως. Τώρα μᾶς λείπει τὶς ἀφορμές. Οἱ Χριστιανοὶ πληθαίνουν καὶ δὲ χωροῦν πιά στὶς παλιὲς στενόχωρες ἐκκλησίες.

65 - 66. Ἄλλη ἀφορμὴ, ποὺ τὸ θρόνισμα τοῦ μεγάλου Ἁγίου Μηνᾶ πρέπει νὰ γίνῃ τὸ ταχύτερο, εἶναι καὶ τὸ πὼς πολλοὶ ποὺ ἤλιπζαν, πὼς θ' ἀξίω-

θοῦν αὐτὴ τή χάρη, ἔξαιτίας τῶν πολύχρονων ἀναβολῶν καὶ τῆς καθυστέρησης, δὲν ἐπρόφτασαν νὰ δοῦνε πραγματοποιημένο τ' ὄνειρό τους. Ἄς θρονασιτῆ λοιπὸν μιὰ ὥρα ἀρχύτερα, γιὰ νὰ μὴν πάθουν κι ἄλλοι αὐτὴ τὴ συμφορά.

67 - 68. Τὸ δίστιχο συνταχτικὰ λειψό, ἀλλὰ τὸ νόημά του βγαίνει μέσα - πέρα. «Χωρὶς πιά δικαιολογίες καὶ προσχήματα, μιὰ καὶ τέλειωσε ἡ ἐκκλησία, πρέπει νὰ θρονασιτῆ».

71 - 72. Προνομιῶχοι οἱ μῆνες Μάρτης καὶ Ἀπριλίου τοῦ 1895! Τὸ Μάρτη ἦρθε ὁ μουσίρης, τὸν Ἀπρίλη θροναίζεται ὁ Ἅγιος Μηνᾶς! *Μουσίρης* (γράφει σωστότερα *μουσίρης*) ἦταν ἀνώτατο στρατιωτικὸ ἀξίωμα, ἰσοτίμο μὲ τὸ δικό μας ἀντιστράτηγος, καὶ μὲ τὸ βεζίρης τῆς πολιτικῆς ἱεραρχίας. Ὁ Μαρκάκης ὀνομάζει τὸ Γενικὸ Διοικητὴ Ἀλέξανδρο Καραθεοδωρῆ μουσίρη. Φαίνεται πὼς εἶχε τοῦτο τὸ βαθμὸ. Τὸ γεγονός, πὼς ὁ διορισμός καὶ ἐρχωμός τοῦ Καραθεοδωρῆ στὴν Κρήτη στίς μαῦρες ἐκείνες ὥρες, βάζεται πλαί - πλαί μὲ τὴ θρόνισση τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ, δείχνει σε ποῖο σημεῖο χάρηκαν καὶ ἀνακουφίστηκαν οἱ Κρητικοὶ ἀπ' αὐτόν. Ὁ Μαρκάκης ξαναζεγαρώνει τὰ δυὸ κοσμοϊστορικὰ γεγονότα στοὺς στίχους 209 - 210.

73. *Τὰς ἕνδεκα* κατὰ τὸ τουρκικὸ ρολοί, πού ἦτανε τότε στὴ χρήση, ἡ ἀνατολὴ τοῦ ἡλίου πέφτει ἀπάνω στίς δώδεκα. Ἡ ὥρα ἔντε α λοιπὸν βρίσκειται μιὰν ὥρα πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνατολὴ τοῦ ἡλίου. Τέτοια περίπου ὥρα καὶ σήμερα χτυποῦν οἱ καμπάνες τοῦ ὄρθρου κατὰ τίς γιορτερές μέρες.

75. *Ἀνθρώπος* στὸ ἄλφα τῆς ἀρχῆς βρίσκεται καὶ τὸ ἄρθρο μὲ χάριση, καὶ πρέπει νὰ πάρη δασεῖα. Νά, μιὰ περίπτωση, πού ἡ δασεῖα παίζει κάποιο χρήσιμο ρόλο στὴν καταγραφή τῆς νεοελληνικῆς.

78. *Κι σοῦ* γίνεται ἔλξη' καὶ ἡ ἀντωνυμία βάζεται σ' ὀνομαστικὴ ἀντὶ στὴν αἰτιατικὴ κανονικὰ, θεωρούμενη ὄχι σὰν ἀντικείμενο τοῦ *στερέωνε*, παρὰ σὰν ὑποκείμενο τοῦ *ἐκαταβάλανε*.

81. Στὸν πίνακα τῶν εἰσφορῶν καὶ τῶν ἐράνων, πού ἔχει δημοσιευτὴ παλαιότερα καὶ ἀναδημοσιεύεται στὸ ἀναμνηστικὸ βιβλίον τοῦ Σιλαμιανάκη γιὰ τὸν Ἅγιο Μηνᾶ, ἀναφέρεται καὶ ἡ γενναία αὐτὴ εἰσφορὰ τοῦ τότε Σουλτάνου Ἀβδούλ Ἀζίζ' Ἀλλά καὶ ὁ ἀντιβασιλιάς τῆς Αἴγυπτος συνεισφέρει γενναῖα γιὰ τὸν Ἅγιο Μηνᾶ, στέλλοντας διακόσα πενήντα εἰκοσόφραγκα.

87. Ἐντύπωση προξενεὶ τὸ πὼς ὁ Μαρκάκης ἐνῶ σ' ὄλο τὸ ποίημα προσέχει νὰ μὴ θίξη τὴν τουρκικὴ διοίκηση. μὰ ἀντίθετα μιλεῖ σε πολλὰ σημεία μὲ σεβασμὸ γι' αὐτὴν, φιλοδοχεὶ τὸ Σουλτάνο μ' εὐχὲς καὶ κολακειες, καὶ ἀνακηρύσσει τὸν Ἀσάν παχιᾶ, (γράφει καλύτερα Χασάν [Ταχσίν] πασᾶ), διοικητὴ στὸ διαμέρισμα Ἡρακλείου, ἰδεώδη ἄρχοντα κ λ, δέεται τώρα στὸν Ἅγιο Μηνᾶ, νὰ δώσει στοὺς Χριστιανούς ἐλευθερία. Παρατηροῦμε, πὼς καὶ μέσα στίς δεινότερες περιστάσεις, οἱ Κρητικοὶ μιλοῦσαν καὶ ἔγραφαν ἐλεύθερα γιὰ τὸν πόθο τῆς λευτεριάς. Δὲν ἔκρυβαν τοὺς πόθους τους, ἀφοῦ σ' ὄλο τὸν κόσμον ἦτανε γνωστοί.

93. *Μὲ μουσική* τὰ τμήματα τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ πού στάθμευαν στὸ Ἡράκλειο καὶ ἔμεναν στὸν ἀπέραντο στρατόνα, δὲ μπορεῖ νὰ εἶχαν δύναμη λιγώτερη ἀπὸ ἓνα σύνταγμα, ἀφοῦ εἶχαν καὶ στρατιωτικὴ μπάντα. Θυμοῦμαι καλά, πὼς κάθε Κυριακὴ, γιὰ τέρψη τῶν πολυάρτιμων Χριστιανῶν κατοίκων τοῦ Ἡρακλείου, (γιορτάσιμη μέρα τῆς ἑβδομάδας γιὰ τοὺς Τούρκους ἦταν ἡ Πασασκευή), ἐπαιάνιζε ἡ μπάντα τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ στὸν κήπο τῶν Τριῶν Καμαρών, μέσα στὸ εἰδικὸ ξύλινο στρογγυλὸ (καγκλωτὸ) περίπτερο. Ἡ μπάντα αὐτὴ, ἀπὸ χάλκινα, ξύλινα καὶ χρουστά ὄργανα, ἔπαιζε ἀνατολίτικες μελωδίες,

καὶ πολὺς κόσμος μαζεύονταν κάθε Κυριακὴ γιὰ νὰ τὴν ἀκούη. Ὁ κῆπος τῶν Τριῶν Καμαρῶν βρισκότανε τότε τέσσερα - πέντε μέτρα ψηλότερα ἀπὸ τὴ σημερινὴ στάθμη τῆς πλατείας, ὅπου ὁ κόσμος ἀνέβαινε ἀπὸ κεκλιμένο ἐπίπεδο δρόμο, ἀριστερὰ τῆς πύλης Λαζαρέτου (Ἁγίου Γεωργίου). Ἡ μάντα λάβαινε μέρος καὶ στὶς χριστιανικὲς γιορτὲς καὶ λιτανεῖες, Φώτων, Μεγάλης Παρασκευῆς, Λαμπρᾶς κ.λ. Τώρα τὴ βλέπομε νὰ παινίζη καὶ στὴ θρόνισση τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ.

96. Στὸ βιβλίον τοῦ Σιλαμιανᾶκη ἀναφέρονται οἱ ἴδιοι ἀριθμοὶ τῶν ἱερέων.

97. Ἄρμενόπαπας ἔχομε κι ἐδῶ κράση μὲ τὸ ἄρθρον στὸ ἀρχικὸ ἄλφα. Ἡ ἄρμενικὴ κοινότητα ἦταν ἐπὶ Τουρκίας πολυἀριθμὴ στὸ Ἡράκλειο. Ἡ ἐκκλησία τους βρισκότανε ὅπου καὶ σήμερα, βόρεια τῆς Πλαθειᾶς Στρατάς, στὸ λεγόμενον καὶ σήμερα Μικρὸ Τσαρσάκι = μικρὴ ἀγορὰ.

99. Τ' Ἁγιοῦ Μανθαῖο· δημοτικώτατος στὴν Κρήτη ὁ τύπος αὐτὸς τῆς δευτερόκλιτης γενικῆς τοῦ Μανθαῖο. Ἔτσι λέμε τοῦ Γιώργου, τοῦ Μᾶρκο, τοῦ Φανούργιο, τοῦ Μαρίνο, τοῦ Νίκο, τοῦ Βάσο. Ἀλλὰ μόνο στὰ κύρια ὀνόματα κι ἀπ' αὐτὰ μόνο σ' ἐκεῖνος πού τονίζονται στὴν παραλήγουσα. Λέμε δηλαδὴ πάντα: τοῦ Μανουῦ, τοῦ Φραγκιοῦ, τοῦ φούρνου, τοῦ κακοῦ, τοῦ λιγνοῦ, τοῦ μικροῦ, τοῦ Νικόδημου, τοῦ Νικόλαου, τοῦ Ἱερόθεου, τοῦ Καλλιῆκου κ.λ. Ὁ Ἅγιος Ματθαῖος ἦ ἢ κοινὰ λεγόμενῃ Ἀπάνω Ἐκκλησία, εἶναι τὸ μετόχι τῶν Σιναϊτῶν, στὰ νοτιοδυτικὰ τῆς πολιτείας, πού κατὰ τὸν καιρὸ τῆς τουρκοκρατίας, μὲ τὰ προνόμια του, ἔπαιξε σημαντικὸ ρόλο στὰ κοινοτικὰ ζητήματα, πότε καθαρὸ καὶ τίμιο κι ἄλλοτε συμφεροντολογικὸ κι ὄχι τιμητικὸ. Ὁ Ἅγιος Ματθαῖος διαδέχθηκε σὰ σιναϊτικὸ μοναστήρι τὴν περιδροξὴ ἐπὶ Βενετῶν Ἀγία Κατερίνα, λίγα χρόνια μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν Βενετῶν ἀπὸ τὴν Κρήτη. (Κοίταξε καὶ τὴν Εἰσαγωγή).

101 - 136. Οἱ στίχοι εἶναι ἀφιερωμένοι στὸν ἐρχωμό, στὴν ὑποδοχὴ, στὴ μετάβαση στὴν ἐκκλησία καὶ τὴν παρουσία στὴν τελετὴ τοῦ γενικοῦ διοικητῆ Ἀλέξανδρου Καραθεοδωρῆ.

101. Στὴν Κρήτη ἡ ἐγγλέζικη ἔταιρεία Eastern εἶχε ἰδρύσει σε πολλὰ σημεία (Χανιά, Ρέθυμνος, Ἡράκλειο, Σητεία) τηλεγραφικὰ γραφεῖα, πού ἔνωσαν καὶ μεταξύ τους καὶ μὲ τὸν ἐπίλοιπο κόσμον τὰ κέντρα αὐτὰ. Τοῦτα διατηρήθηκαν ἴσαμε τελευταῖα, λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκρηξὴ τοῦ δευτέρου παγκόσμιου πολέμου, ὅταν ἐνωματώθηκαν μὲ τὰ δημόσια τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους.— *Δυὸ ἢ ὄρα* = ὄχτω ὡς ἐννιά τὸ βράδυ.

102. Ὁ Μαρκάκης εἶναι καλὰ πληροφορημένος γιὰ τὸ κάθε τί. Πρέπει νὰ δεχτοῦμε, πὼς οἱ ντόπιες ἐφημερίδες, πού κατὰ κανόνα ἦταν βδομαδιατικὲς, θὰ κυκλοφοροῦσαν στὴ διάρκειά τῆς ἐβδομάδας καὶ παραρτήματα μὲ τὰ τελευταῖα νέα.

104. Γιὰ τὸν Καραθεοδωρῆ κάνει ὁ Μαρκάκης πολλὲς εὐκὲς στὸ Θεὸ καὶ τὸ ποίημα κρατεῖ μοιρασμένο τὸ ἐνδιαφέρον του σε δυὸ κυρίως θέματα: Στὰ ἐγκαίνια καὶ στὴν παρουσία σ' αὐτὰ τοῦ γενικοῦ διοικητῆ. Πολλὰ περίμενε ἀπ' αὐτὸν ὁ κρητικὸς λαός.

106. Ἄσαν ἔχομε κι ἐδῶ κράση μὲ τὸ ἀρσενικὸ ἄρθρον. — Ἄσαν παχιᾶς (γράφει πασᾶς) ὁ ἀναφερόμενος ἐδῶ Ἄσαν πασᾶς εἶναι ὁ κατὰ τὸ 1912 ἀρχιστρατήγος τῶν πρὸς τὰ ἑλληνικὰ μέτωπα τουρκικῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων Χασάν Ταχσίν, πού παράδωσε στὸν ἑλληνικὸ στρατὸ τὴ μακεδονικὴ πρωτεύουσα. Φαίνεται πὼς ἦταν ἄνθρωπος ξυπηγὸς καὶ μὲ ἀξία, πού τὴν ξέρει καὶ τὴν

ἀναγνωρίζει κι ὁ ποιητὴς τῆς Ριμάδας. Εἶναι γνωστὰ κι ἀπ' ἄλλου, ὅσα λέει γι' αὐτὸν στοὺς στίχους 176 ὡς 180 καὶ δὲν εἶναι τυπικὲς φιλοφρόνησες. — Ὁ Γεωργῆς ὁ ἀρχιγραμματέας εἶναι ὁ Γεώργιος Οἰκονομίδης, γραμματέας τῆς διοίκησης, τουρκομαθῆς κι ἐπὶ κρητικῆς πολιτείας κι ἀργότερα διευθυντὴς τοῦ μεταφραστικοῦ γραφείου στὸ Ἡράκλειο. Ἦτανε λόγιος κι ἔρευνητικός. Σ' αὐτὸν χρωστοῦμε τὴν ἀνέυρεση τοῦ ντοκουμέντου, πού λέει γιὰ τὴ γέννηση τοῦ Θεοτόκοπουλου στὸ Χάντακα (Ἡράκλειο).

108. *Οἱ ἔξε ἀντιπροσώποι* πρόκειται γιὰ τὴν «Τελεταρχικὴ Ἐπιτροπεία», (ὅπως τὴν ἀποκαλεῖ στὴν περιγραφή του ὁ Βορεάδης), πού θὰ ἐπάπτευε στὰ καθέκαστα τῶν τελετῶν. Ἡ ἐκλογή τῶν προσώπων αὐτῶν θὰ ἔγινε πιθανώτατα ἀπὸ τὸ μητροπολίτη καὶ τὸ περιβάλλον του, γιατί ἐθναρχικός ἦτανε καὶ στὴν Κρήτη ὁ ρόλος τῶν ἱεραρχῶν. Τὴν Τελεταρχικὴ Ἐπιτροπεία τὴν ἀποτελέσαν γνωστὰ πρόσωπα τῆς ἐποχῆς, ὁ Ζαχαρίας Θιακάκης μεγαλοκτηματίας (θῦμα τῆς σφαγῆς τῆς 25 Αὐγούστου 1898), ὁ Ἐμμανουὴλ Πολυχρονίδης δικηγόρος, ὁ Χρόνης Ρασιδάκης ἔμπορος, ὁ Γεώργιος Στεργιάδης ἔμπορος, (πατέρας τοῦ Ἀριστείδη καὶ δυὸ γυιῶν ἐπιστημόνων πού ἔγιναν κι οὗτοί θύματα τῆς ἴδιας σφαγῆς), ὁ Γεώργιος Βουγιουκλάκης κι ὁ Γιάννης Δουκουμετζίδης, νεώτεροι οἱ δυὸ τελευταῖοι.

109. Ὅπως εἶπα στὴν εἰσαγωγή, κι ὅπως θὰ παρατηρήσῃ ὁ ἀναγνώστης τῆς Ριμάδας, σε πολλὰ τῆς σημεῖα, (στίχοι 122, 183, 188, 196 κι ἄλλου), οἱ ἔμποροι ἀπολαβαίνουσι ἰδιαίτερης τιμῆς ἀπὸ τὸ ριμαδῶρο καὶ βάζονται πλάι μὲ τοὺς προξένους καὶ μὲ τ' ἄλλα ἐπίσημα πρόσωπα τῆς κοινωνίας.

111. *Μ' ἀγάθια φορεμένοι* τὰ γάντια τῶν ἐπισήμων, πού κατέβηκαν στὸ λιμάνι γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ Καραθεοδωρῆ, κάνουν ἰδιαίτερη ἐντύπωση στὸ Μαρκάκη. Κάνει μνεῖα τῆς λεπτομέρειας αὐτῆς, ἀποκαλώντας τὴν εὐστοχα *σύστημα ἐθροπαϊκό*.

113. *Σαράγι* ἢ παλιὰ κατεδαφισμένη ἀπὸ τοὺς γερμανικοὺς βομβαρδισμοὺς νομαρχία, ὅπου σήμερα τὸ νέο δημοικὸ πάρκο μὲ τὸν παιδικὸ κῆπο.

114. *Ὡς θίου νὰ σημάνουν* ὁ Βορεάδης κάνει στὴν περιγραφή του ἰδιαίτερη μνεῖα τῆς μεγάλης ρούσσινης καμπάνας τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ, πού κατὰ τὴ γερμανικὴ κατοχὴ ράγισε κι ἀχρηστεύτηκε. Ἦτανε βελούδιнос κι ἐπιβλητικός ὁ ἦχος τῆς σε βαθὺ σταθερὸ *mi hēmol*.

117. *Μὲ τοῖι δυὸ παριάδες* (γράφε *πασάδες*). Ὁ ἓνας εἶναι ὁ διοικητὴς τοῦ Ἡρακλείου Χασάν Ταχσίν κι ὁ ἄλλος ὁ διοικητὴς τοῦ Ρεθέμνου Σουλεϊμάν Ἀσάφ πασᾶς.

119 - 120. Ἡ στρατιωτικὴ παράταξη δεξιὰ κι ἀριστερὰ κρατοῦσε ἀπὸ τὴν παλιὰ νομαρχία ὡς τὴν κορφὴ τῆς Πλαθειᾶς Στράτας, ὅπου ὁ νέος δρόμος πού ἀνοῖξαν οἱ γερμανικοὶ βομβαρδισμοί. Τοῦτος ἐνώνει τὴν Πλαθειὰ Στράτα μὲ τὴν ὁδὸ Χάντακα κι ἀνοῖξε ρῆγμα στὸ λεγόμενον λανθασμένα ἀραβικὸ μᾶ πού εἶναι στὴν πραγματικότητα τὸ παλιὸ βενετσιάνικο τειχος. Στὴν εἴσοδο τοῦ νέου δρόμου ἀπὸ τὴν Πλαθειὰ Στράτα βρισκόταν, ὡς τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα, τὸ Χιαντριβανάκι (γράφε Σαντριβανάκι), πού ἀναφέρει ὁ Μαρκάκης, μὲ τρεῖς περιφερικὰ βαλμένες βρύσες καὶ μὲ ὕψος δυὸ ὡς τρία μέτρα. Τὸ Σαντριβανάκι λεγόταν ἔτσι γιὰ διάκριση ἀπὸ τὴν πηγὴ τῶν λεόντων, πού ἀκουγότανε τὸ «Μεγάλο Σαντριβάνι».

122. Ἔχομε κι ἐδῶ τοὺς *προξένους* κι *ἔμπορους*. Αὐτοὶ ἀποτελοῦνε τὴν κορφὴ τῆς κοινωνικῆς πυραμίδας. Σήμερα θὰ τοὺς λέγαμε «οἱ ἐπίσημοι». (Κοῖτα στίχος 109).

123. Ἐμπήκενε· παράβαλε μὲ τὸ ἦστεκενε τοῦ στίχου 133 καὶ τὸ ἦρθενε τοῦ στίχου 141. Οἱ τύποι γνήσιοι καὶ κοινότατοι. Ἡ κρητικὴ διάλεχο δὲν ἀνέχεται τὰ τελικὰ νῦ μετέωρα. Ἡ τ' ἀποβάλλει ἢ παίρνει ὕστερ' ἀπὸ τὸ νῦ ἕνα ἔψιλο. Λέμε ἀνεβοκατεβαίνου ἢ ἀνεβοκατεβαίνουν· ποτὲ ἀνεβοκατεβαίνουν. Λέμε πάντα! νά τονε! πιάς τονε! ποτὲ νά τον! πιάς τον! Ὁ τύπος κάνομε λέγεται σε πολλὰ μέρη καὶ κάνομενε. Στὸ γ' ἐνικὸ τοῦ παρατατικοῦ καὶ τοῦ ἀόριστου ἀκούονται συχνὰ τέτοιοι τύποι, ὅπως ἦστεκενε, ἐμπήκενε κ.λ. Ἀκόμα καὶ ἐθυμήθηνε στὸ Ρέθεμνος.

124. Ὁ Μαρκάκης, ἀκλουθώντας, χωρὶς νὰ τὸ φαντάζεται τὸν Ὅμηρο, ποὺ ἔγραφε Μελανθεὺς καὶ Μελάνθιος, Ἐρμείας καὶ Ἐρμῆς, Ἀθήνη καὶ Ἀθηναίη κ.λ., γράφει πότε Καραθεοδωρῆς καὶ πότε Καραθεοδωρίδης, ὅπως τοῦ χρειάζεται στὸ στίχο.

127. Ἐβγήκανε· κοίταξε σημείωση στίχου 123.

127 - 128. Σιαθῆκαν - συγκινηθῆκαν· οἱ τύποι ξένοι ἀπὸ τὴν Κρήτη. Ὁ Μαρκάκης τοὺς μεταχειρίζεται ἀπὸ ἀστάθεια στὸ γούστο κι ἀπὸ ἐπίδρασες ἐξω κρητικῆς. Δὲ γράφει συνειδητὰ τὴ διάλεχτό του, παρὰ ὅπως τοῦ ἔρχονται τὰ λόγια στὴν πέννα κι ὅπως τοῦ φαίνεται εὐπρεπέστερο. Τὸ κανονικὸ θά τανε νά γράφῃ, *σαθῆκα, συγκινηθῆκα*. Τὰ τελικὰ νῦ μπαίνουνε κι ἀκούγονται στὰ ρήματα μόνο στὴν περίπτωση συνεχφώνησης, ὅμα ἀκλουθοῦν λέξεις ποὺ ἀρχίζουν ἀπὸ φωνήεντα ἢ ἀπὸ κ, π, τ, ξ καὶ ψ. Λέμε· ἐφτάξαν - οἱ σκόλες, ἐτελειώσαν - τὰ ψώματα κ. λ.

133. Γυναικάδελφος καὶ σύμβουλος τοῦ Καραθεοδωρῆ ἦταν ὁ ἐπίσης φαναριώτης Ἰάκωβος Μουσοῦρος. Φαίνεται πὼς εἶχαν κατεβῆ μαζί ἀπὸ τὴν Πόλη.

134. Ὁμάδι μὲ τοῦ Βεροβίνις τὸν ἀντιπρόσωπόν του· ἡ διατύπωση τοῦ στίχου - κακόζηλη. Θέλει νὰ πῆ πὼς· μαζί (μὲ τὸν Καραθεοδωρῆ καὶ τὸ γυναικάδελφό του) ἔσπεκε κι ὁ ἀντιπρόσωπος τοῦ Βεροβίνις. Ὁ Γεώργιος Βεροβίνις, ποὺ ἦταν γραφτό, νὰ γίνῃ ἀργότερα γενικὸς διοικητὴς Κρήτης, (ὁ τελευταῖος ἀπ' ὄσους διώρισε ὁ σουλτάνος), ἦτανε τὴν ἐποχὴ τῶν ἐγκαινίων γενικὸς διοικητὴς στὴ Σάμο. Ἡ Σάμο, σὰν ἰδιαιτέρο κράτος, ἔχε ἐδῶ καὶ κεῖ ἀντιπροσώπους. Στὸ Ἡράκλειο ἀντιπρόσωπος τοῦ Βεροβίνις εἶναι ὁ Ἀντώνιος Δ. Βορεάδης, ἐκδότης τῆς ἐφημερίδας «Ἡράκλειον», διαπρεπῆς φιλόλογος, συγγραφεὺς «Διορθωτικῶν στὰ παλιὰ σχόλια τοῦ Θουκυδίδη» καὶ ποιητὴς τῆς σοφῆς «Πινδαρικής Ὠδῆς» στοὺς Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνες τοῦ 1896 καὶ τῆς τραγωδίας «Ἡ Κρήτη παλαιούσα» μαθητὴς τοῦ Εὐκένιου (Rudolf Eucken) στὴν Ἰένα κ.λ., κ.λ. Τὴν πληροφορία, πὼς ἀντιπροσωπεύει στὸ Ἡράκλειο τὸ Βεροβίνις ὁ Βορεάδης, μᾶς τὴν δίνει κι ὁ ἴδιος στὴν περιγραφή τῶν ἐγκαινίων.

135. Ἐστέκανε· κοίταξε σημείωση στίχου 123.

136. Κοιτὰ μὲ τὸν διοικητὴν, λιγάκι παρακάτω· παραστατικὸς ὁ στίχος. Θυμίζει κάπως τὸ στίχο τοῦ Μαλακάση στὸν «Γάχη Πιλοῦμα», ὅταν ὁ ποιητὴς λέγει γιὰ τὸν ἥρωα τοῦ τραγουδιοῦ, πὼς ἦταν «σὰν τὸν Ἀη Γιώργη, λίγο πιὸ μικρός!»

140. Ὁ δεξιὸς ψάλτης ποὺ αὐθόρμητα κι ἀφιλόκερδα κατέβηκε ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ στὸ Ἡράκλειο, ἀξάργου γιὰ νὰ ψάλῃ κατὰ τὰ ἐγκαινία, λεγότανε Σταυράκιος Σαζόγλου. Τ' ὄνομά του τὸν δείχνει τουρκομεριτῆ.

143 - 144. Σὰν ἀριστερὸς ψάλτης ἔλαβε μέρος στὰ ἐγκαινία ὁ γεραπετριτῆς γιαρὸς Παπαστεφανίδης, ποὺ ἦρθε κι αὐτὸς ἀπὸ τὴ Γεράπετρο γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ ἀποκλειστικά.

147 - 156. Μιλεῖ γενικά γιὰ τὰ στολίσματα τῆς πολιτείας καὶ μεταχειρί-

ζεται δυό σχήματα ὑπερβολῆς, γιά νά δικαιολογηθῆ, πὼς δὲν τὰ λείει ὅλα ἕνα κι ἕνα. Ἄν τὰ ἴγραφε, λείει, ὅλα, θὰ τοῦ χρειάζόταν ἕνα σταμνὶ μελάνι κι ὁ νοῦς τοῦ Σολομώντα ! Τὸ μελάνι ἀναφέρεται στὸ ὕλικά μέσα, ἡ σοφία τοῦ Σολομώντα στὰ πνευματικά.

155. Ὁ Μαρκάκης δὲν ξέρει τὴ λέξη ἀψίδα. Οἰκονομᾷ τὰ πράματα βάζοντας στὴ θέση τῆς εὐστοχα τὸ *γιοφύρι*.

156. Ὁραῖος ὁ στίχος. Ἀπὸ κάμποσους τέτοιους βγαίνει τὸ συμπέρασμα, πὼς ἂν εἶχε μάθει περισσότερα γράμματα, θὰ τοῦ ἦταν εὐκολο ν' αὐτοδιδασχθῆ καὶ νά γράψῃ σωστὴ καὶ γιερὴ ποίηση ὁ Μαρκάκης.

157. Τὰ Τζαγκάρικα ἦτανε τὸ πάνω μέρος τῆς Πλαθειᾶς Σιράτας, ἄριστερὰ καθὼς κατεβαίνομε. Τώρα μὲ τὴν κατάργηση τῆς ντόπιας φορεσιάς καὶ τὴν ἐξαφάνιση τῆς βράκας, ἔφυγαν καὶ τὰ συγκεντρωμένα σε κείνο τὸ σημεῖο τσαγκαράδικα, ὅπως ἔκλεισαν πιὸ κάτω καὶ τὰ τερζίδικα, ὅπου ράβονταν ἄλλοτε οἱ βράκες, ἐκεντιοῦνταν τὰ γελέκια καὶ τὰ μεϊτάνια καὶ ὑφαίνονταν οἱ μεταξωτές ζῶνες τῶν πέντε μέτρων. — Ὁμπρὸς στὸ *Χιαντριβάνι* κοίταξε τὸ στίχο 120, ὅπου τὸ Σαντριβάνι ὀνομάζεται Σιαντριβανάκι.

158. Σουλτάνος ἦτανε τότες ὁ Σουλτᾶν Χαμίτ.

159. Ἡ εἰκόνα τοῦ σουλτάνου βρίσκεται στὴ μέση τῆς ἀψίδας τῶν Τζαγκάρικων. Δεξιὰ του χρέμεται ἡ εἰκόνα τοῦ Καραθεοδωρῆ καὶ ἄριστερὰ τοῦ Χασάν Ταχσίν. Ἡ ἀψίδα τῶν Τζαγκάρικων ἦταν ἡ μεγαλοπρεπέστερη ἀπ' ὅλες, ὅπως ἐξάγεται κι ἀπὸ τὴν περιγραφή τοῦ Βορεάδη. Ἄλλὰ κι ὅλες οἱ ἐπίλοιπες λεπτομέρειες τῆς ριμάδας ἐπικυρώνονται ἀπὸ τὴν ἴδια περιγραφή. (Κοίταξε τὴν Εἰσαγωγή).

167 - 170. Μπορεῖ καθένας νά φανταστῆ ποιᾶς λογῆς μέρα θὰ ἴταν ἐκείνη ἡ νύχτα, φαιαγωγημένη μὲ *λάμπες, φανάρια καὶ κεριά, χρωματιστὰ καντήλια* (!). Ἐκαίγαν ὅμως καὶ βεγγαλικά κι ἔρριχναν ρουκέτες, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ στίχο 168.

171 - 174. Ὁ ριμαδῶρος ἐκφράζει τὴν ἀπορία του, δίνοντας ταυτόχρονα καὶ τὴν ἐξήγησή της, γιά τὸ πῶς, ἂν καὶ εἶχε μαζευτῆ στὴν πολιτεία τόσο πλῆθος ἀνθρώπων *τόσονὰ ἀσκέρι*, δὲν ἐγινε κανένα ἐπεισόδιο, καμμιά συμπλοκή, τραυματισμός, φονικό. Ἡ ἀπορία θὰ ἴτανε φυσικὴ σ' ὀποιαδήποτε περίσταση συνωστισμοῦ, ἀλλὰ περισσότερο σε τόσο ταραγμένη ἐποχῆ. Ἀποδίδει τὸ πρᾶμα στὴ φώτιση τοῦ Ἁγίου καὶ στὴ δραστηριότητα τοῦ τοπικοῦ διοικητῆ Χασάν Ταχσίν. Ἡ διατύπωση τοῦ δίστιχου 173 - 174 εἶναι ἀνώμαλη, γιατί σὰ νά χρωσιέται ἡ εὐταξία στὴ φώτιση τοῦ Ἁγίου καὶ στὴ φώτιση τοῦ πασᾶ ! Ἄλλὰ τὸ πρᾶμα οἰκονομεῖται, ἅμα ἐννοήσωμε πὼς ὁ Ἅγιος ἐφώτισε τὸν κόσμον νά μὴν κάμῃ ἀταξίες κι ὁ Ἅγιος πάλι ἐφώτισε τὸν πασᾶ νά κρατήσῃ μεγάλη εὐταξία.

171. *Τόσονὰ (ἀσκέρι)* Ἔβαλα δυὸ τόνους στὸ *τόσονὰ*, γιατί πραγματικά μὲ δυὸ τόνους ἐκφέρεται ἡ συσχετικὴ δεικτικὴ ἀντωνυμία *τόσος, τόση, τόσο* (ὅπως καὶ οἱ ἀπλές δεικτικὲς τοῦτος, ἐκεῖνος) ἅμα συνοδευῶνται ἀπὸ τὸ δεικτικὸ ἐπίθημα -έ ἢ -ά. Λέγεται: *τόσοσέ, τοῦτοσέ, ἐκεῖνοσέ*. Στὸν πληθυντικὸ γενικά, στὸ θηλυκὸ καὶ στὸ οὐδέτερο ἀναπτύσσεται εὐφωνικὸ νῦ ἀνάμεσα στὴν ἀντωνυμία καὶ στὸ ἐπίθημα καὶ λέμε: *Τόσοινέ, τοῦτοινέ, ἐκεῖ(νοι)νέ, τόσηνέ, τοῦτηνέ, ἐκεῖ(νη)νέ, τοῦτονα, ἐκειονά κ.λ.* Τὸ ἐπίθημα -έ λέγεται, ἅμα τὸ πρᾶμα, πὸν γι' αὐτὸ πρόκειται, εἶναι κοντὰ καὶ φαίνεται. Σὰν εἶναι μακρὰ, ἡ ἀναφέρεται κάτι χρονικά μακρυνό, τὸ ἐπίθημα -έ, ἀντικαθιστᾶται σ' ὅλες τὶς περιπτώσεις μὲ -ά. Ὅπου οἱ ἀντωνυμικοὶ τύποι τελειῶνουν σε σῆμα, μπορεῖ μετὰ τὸ ἐπίθημα νά προσεθεθῆ καὶ δευτέρου σῆμα. Λέγεται: *τοῦτοσές, ἐκεῖνοσές*. Τὰ τοπικά καὶ

τά χρονικά έπιρρήματα δέχονται κι αυτά τὰ έπιθήματα. Λέγεται: έπαδέ, έπαδά, έκειέ, έκειά, τότεσά και τότεσάς.

175 - 180. Οί έξ στίχοι είναι άφιερωμένοι στον τοπικό διοικητή Χασάν Ταχσίν πασά, που στις 12 ή ώρα του Σαββάτου, δηλαδή λίγο ύστερ' από τή δύση του ήλιου, βγήκε μονάχος και πεζός νά έπιθεωρήση τὰ καθέκαστα, και ένώ άνεβαίνει τήν Πλαθειά Στράτα,

ή χέρα νου δέ ήπαυτε άπου τσοί τεμενάδες,

Χαρά στήν ώρα που γεννοδν τέτοια παιδιά οί μανάδες!

181 - 210. Οί τριάντα στίχοι μās άναφέρουν χαρακτηριστικές λεπτομέρειες για τήν άμεση ύστερ' από τὰ έγκαινια έπιστροφή του Καραθεοδωρή στα Χανιά. 'Ο Μητροπολίτης, οί έμποροι κι οί πρόξενοι τόν παρακαλούνε νά μείνη έστω και μιά μέρα, μά κείνος άρνιέται, γιατί, καθώς λέει, *έχει πολλές δουλειές κι έχει μεγάλες έγνοιες!* Φανταζόμαστε εύκολα τις εύθύνες και τις φροντίδες του Καραθεοδωρή σε μιά τόσο κρίσιμη έποχή!

194. Φαίνεται πώς τó βαπόρι που τόν έφερε τήν παραμονή των έγκαινίων, δηλαδή τó τουρκικό αυτοκρατορικό άτμόπλοιο 'Ισμαήλ, τόν περιμενε για νά τόν ξαναπαή πίσω στην έδρα του, άμα τέλειωσε στο 'Ηράκλειο τόν προορισμό του. Τά πέντε δίστιχα (199 - 208) διαλαβαίνουν συγκινητικές άποχαιρετιστήριες εύχες προς τó Γενικό Διοικητή. Τά τέσσερα ξεκινούν με τις λέξεις *Μισσύεις έξοχώτατε* τó πέμπτο τόν ονομάζει *'Αλέξανδρε διοικητή*. Τó δίστιχο 209 - 210 άναφέρει παράλληλα τὰ δυό σπουδαία γεγονότα τής ήμέρας, τόν έρχωμό στο 'Ηράκλειο του Καραθεοδωρή και τή θρόνιση του 'Αγίου Μηνά. Τόν Καραθεοδωρή και τή θρόνιση τὰ έχει ξαναταιριάσει ó ριμαδώρος στο ώραιο δίστιχο 71 - 72. 'Εκεί πρόκειται για τόν έρχωμό του Γενικού Διοικητή στα Χανιά. 'Εδώ για τήν παρουσία του στή θρόνιση στο 'Ηράκλειο.

211 - 214. 'Ο ριμαδώρος κάνει στους τέσσερεις στίχους μνεία των τότε φτωχικών ξύλινων τέμπλων του 'Αγίου Μηνά κι εκφράζει τή βεβαιότητα, πώς σύντομα θά γίνουν μαρμάρινα, όπως και ó μητροπολιτικός θρόνος. 'Η πρόρρηση του Μαρκάκη αλήθευε ύστερ' από τριανταπέντε σωστά χρόνια, κατά τούτο λανθασμένη, γιατί μαζί με τὰ μεγαλόπρεπα τέμπλα που άντικατάστησαν τὰ ξύλινα, άντικαταστάθηκε κι ó θρόνος με άλλον όμοιου με τὰ τέμπλα ρυθμού. Τά σχέδια τέμπλων και θρόνου κατάρτισε κι έπώπτεισε (1927 - 1930) ó καθηγητής κι άκαδημαϊκός κ. 'Αναστάσιος 'Ορλάνδος. Σημειώνω, πώς, ó παλιός μητροπολιτικός θρόνος που άντικαταστάθηκε, δέν ήτανε μαρμάρινος παρά ξύλινος.

215 - 220. 'Ο Μαρκάκης ξαναγυρίζει στο έγκώμιο του διοικητή 'Ηρακλείου Χασάν Ταχσίν πασά, για τήν έπιβολή τής τάξης κατά τή διάρκεια τής κοσμοσυρροής των έγκαινίων. Αυτό χρωσιέται στην άγάπη και στο σεβασμό που ó πασάς τρέφει προς τους ραγιάδες του άφέντη, δηλαδή του σουλτάνου, τίτλος που τόν βάζει πιο ψηλά άπ' όλους τους συναδέλφους του. Πασάδες μ' αυτή τήν ικανότητα δέν υπάρχουν πολλοί σ' όλο τó κράτος! συμπεραίνει.

221 - 222. "Όπως είπαμε στην εισαγωγή, τó δίστιχο τούτο δέν είναι καθαρό. Τί θέλει έδώ ó βίος τ' άγιου Μηνά;

223 - 228. 'Ο Μαρκάκης δίνει περιωρισμένες πληροφορίες για τó άτομό του. Λέει πώς είναι χωρικός, πώς δέν ξέρει πολλά γράμματα, πώς κατοικοεδρεύει στο Χουδέτσι και πώς *βαστά και τή σκαλίδα*. "Άμποτε όσοι κρατούνε τή σκαλίδα, νά 'χανε τήν παρατηρητικότητα και τήν παραστατική ικανότητα στο λείγειν του ριμαδώρου των έγκαινίων. Για νά στηρίξη τήν αυθεντικότητα των πληροφοριών που δίνει στο τραγουδάκι του (όπως τó χαρακτηρίζει ó ίδιος), συ-

σταίνει στοὺς ἀναγνώστες του νὰ τὸ πάρουν καὶ νὰ τὸ συγκρίνουν μὲ τὴν ἐφημερίδα. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ τὴν ἐφημερίδα «Ἡράκλειον», ὅπου ἡ περιγραφή τοῦ Βορεάδη Τὴν ἐφημερίδα «Μίνως» δὲν τὴν εἶχα ὑπόψη. Ὅμως ἡ σύμπτωση τῶν περιστατικῶν ποὺ ἐξισορεῖ ὁ Βορεάδης στὴν περιγραφή του κι ὁ Μαρκάκης στὴ ριμάδα του δὲν ἀφήνουν ἀμφιβολία πὼς ὁ Μαρκάκης ἐννοεῖ αὐτὴ τὴν περιγραφή.

Ἄπο ἐπιζῶντες παλαιοὺς Χουδετσανοὺς, ποὺ μὲ πληροφόρησαν καὶ γιὰ τὸ βίαιο θάνατο τοῦ ριμαδῶρου, ἔμαθα πὼς ὁ Νικολῆς Μαρκάκης ἦτανε γυιὸς τοῦ Γιάννη Μαρκάκη, τοῦ ἐπιλεγόμενου «δυσκάλου», ποὺ λογαριαζότανε γραμματιζούμενος καὶ φρόνιμος ἄνθρωπος κι εἶχε καὶ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ συμβουλάτορα καὶ τοῦ μάντη. Τρέχαν ἀπὸ τὰ γυροχώρια γιὰ νὰ πάρουν τὴ συμβουλή του γι' ἀρρώστειες, ποὺ πίστευαν πὼς προέρχοντι ἀπὸ φταρμούς καὶ βισκάματα. Ὁ ἴδιος ὁ ριμαδῶρος ἦταν ἓνας ἀψηλὸς λιγερόκορμος μελαχροινὸς βραχὰς κι ἅμα τὸν σκότωσαν εἶχε πρὶν ἀπὸ λίγες μέρες ἀρροβωνιαστῆ.

ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΑΛΕΞΙΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Κωνστ. Δ. Καλοκύρη: *Ἡ γέννησις τοῦ Ληριστοῦ εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην τῆς Ἑλλάδος*, διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ, Ἀθῆναι, 1956.

Ὑπὸ τοῦ κ. Κωνστ. Δ. Καλοκύρη, Ἐπιμελητοῦ τῶν Βυζαντινῶν καὶ Μεσαιωνικῶν Ἀρχαιοτήτων Κρήτης, ἐξεδόθη ἡ ὑπὸ τὸν ἀνωτέρω τίτλον ἐργασία, ἀποτελοῦσα τὴν διδακτορικὴν διατριβὴν αὐτοῦ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν (Θεολογικὴ Σχολή). Ὁ κ. Καλοκύρης εἶναι γνωστὸς καὶ ἐξ ἄλλων δημοσιευμάτων του σχετικῶν πρὸς τὴν χριστιανικὴν κυρίως ἀρχαιολογίαν τῆς Κρήτης. Εἰς τὴν ἰδιαιτέραν πατρίδα του Ρέθυμνον ἀφιέρωσε τὸν χρήσιμον διὰ τὴν ἐν αὐτῷ μεθοδικὴν συλλογὴν ἑλικῶν ἐκ τῶν ἀρχαίων καὶ μεσαιωνικῶν χρόνων τόμον «Ἡ Ἀρχαία Ρίθυμνα» (Ἀθῆναι, 1950). Ἐξέδωσε συστηματικῶς ἓνα τῶν μᾶλλον ἐνδιαφερόντων τοιχογραφημένων ναῶν τῆς Κρήτης, τὴν Παναγίαν τῆς Κριτσᾶς, μετὰ στερέωσιν καὶ καθαρισμόν ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ ἰδίου, («Κρητικὰ Χρονικά», 1952), καί, ὁμοίως μετὰ καθαρισμόν, τὰς «Βυζαντινὰς τοιχογραφίας τῶν ναῶν τῆς ἐπαρχίας Ἀμαρίου» (ἀνάτυπον ἐκ τοῦ Α' τόμου τῶν Πρακτικῶν τοῦ Θ' Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου Θεσσαλονίκης). Εἰς σύντομον, ἀλλὰ περιεκτικὴν ἐργασίαν (*La peinture murale byzantine de l'île de Crète*, «Κρητικὰ Χρονικά», 1954) προσεπλάθησεν ἐπιτυχῶς νὰ διακρίνη τὰς ἑξελικτικὰς φάσεις τῆς βυζαντινῆς τοιχογραφίας ἐν Κρήτῃ. Δι' ἄλλας ἀναστηλωτικὰς ἐργασίας του βλ. «Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας», 1952, διὰ δὲ τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἀνακάλυψιν τῆς παλαιοχριστιανικῆς Βασιλικῆς τοῦ Πανόρμου, «Κρητικὰ Χρονικά», Β', 1948, σελ. 380 ἑξ. Ὁ κ. Καλοκύρης ἐδημοσίευσεν ἐπίσης ἀξιόλογον σειρὰν ἐπιγραφῶν καὶ χαραγμάτων ἐπὶ τῶν μεσαιωνικῶν μνημείων τῆς Κρήτης («Κρητικὰ Χρονικά», 1951).

Ἡ παροῦσα ἐργασία τοῦ κ. Καλοκύρη περιλαμβάνει προλεγόμενα, εἰς τὰ ὁποῖα ἐκτίθεται συντόμως ἡ μελετωμένη ὕλη καὶ ἡ μέθοδος ἐξέτασεως αὐτῆς, καὶ δικαιολογεῖται ὁ περιορισμὸς αὐτῆς εἰς τὰ μνημεῖα τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Ὁ περιορισμὸς οὗτος, οὐχὶ ἀπόλυτος ἄλλως, ἀφοῦ γίνονται αἱ ἀναγκαῖαι συγκρίσεις πρὸς μνημεῖα τοῦ εὐρύτερου κύκλου τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἀκτινοβολίας του, εἶναι πράγματι μεθοδικῶς νόμιμος. Ἀκολουθεῖ βιβλιογραφικὸς πίναξ τῶν πηγῶν καὶ βοθημάτων, τὰ ὁποῖα εἶχεν ὑπ' ὄψει ὁ συγγραφεὺς, καὶ

ἔπεται ἡ κυρίως μελέτη κοσμουμένη καὶ μὲ δεκατρεῖς πίνακας ἐκ διαφορῶν ἀξιολόγων δειγμάτων τοῦ εἰκονογραφικοῦ τύπου.

Ἡ ἐξεταζομένη, ὕλη ἐπὶ τῆς ὁποίας βασίζει τὰ πορίσματά του ὁ συγγραφεὺς, περιλαμβάνει χαρακτηριστικὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος, καλύπτοντα κυρίως τοὺς χρόνους ἀπὸ τῆς ἀναγεννήσεως τῆς βυζαντινῆς τέχνης ἐπὶ μακεδονικῆς δυναστείας (ΙΑ' αἰῶν) μέχρι τοῦ τέλους τοῦ ΙΖ' αἰῶνος, δηλαδὴ χρονικὸν διάστημα, κατὰ τὸ ὅποιον ἡ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ παραμένει ὁπωσδήποτε ὁμοιογενῆς καὶ συνεχῆς. Ἐξετάζονται παραστάσεις τῆς Γεννήσεως εἰς μνημεῖα τῆς Στερεᾶς, τῆς Θεσσαλονίκης, τῆς Καστορίας, τῆς Ρόδου, τῆς Κύπρου, τῆς Ἄρτας, τῆς Κρήτης, τοῦ Μυστρᾶ, τοῦ Ἁγίου Ὁρους, τῶν Μετεώρων. Ὁ ΙΖ' αἰὼν ἀντιπροσωπεύεται ἐν τῇ μελέτῃ διὰ τῶν φορητῶν κυρίως εἰκόνων. Ἰδιαιτέρως πρέπει νὰ τονισθῇ ἡ ὑπὸ τοῦ συγγραφέως χρησιμοποίησις τοῦ κρητικοῦ τοιχογραφικοῦ ὕλικου, καὶ συγκεκριμένως τῶν ναῶν Ἁγίου Ὁνουφρίου Γέννας Ἀμαρίου, Ἁγίου Ἰωάννου Καλογέρου, Κοιμήσεως Θρόνου Ἀμαρίου καὶ Παναγίας Σμιλέ, διὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα, καὶ τῆς Παναγίας Κριτσᾶς καὶ Κοιμήσεως εἰς Κάντανον διὰ τὸν ΙΕ'. Κρητες ἄλλως εἶναι καὶ οἱ ἐξεταζόμενοι ζωγράφοι φορητῶν εἰκόνων.

Ἡ ἀνωτέρω ὕλη ἐξετάζεται ὑπὸ τοῦ συγγραφέως οὐχὶ χρονολογικῶς, ἀλλὰ τυπολογικῶς, εἰς τὸ πρῶτον κεφάλαιον τοῦ ἔργου, περὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι εἰκονογραφικῶν τύπων τῆς Γεννήσεως. Μεθοδικῶς καταμερίζεται ὁ γενικὸς τύπος τῆς Γεννήσεως εἰς κεντρικὸν θέμα (Βρέφος καὶ Θεοτόκος) καὶ δευτερεύοντα ἐπεισόδια, καὶ πάλιν εἰς ἐπὶ μέρους στοιχεῖα τοῦ κεντρικοῦ θέματος, ἐξεταζομένων χωριστὰ τοῦ Βρέφους, καὶ εἶτα τῆς Θεοτόκου, εἰς τὰς διαφορὰς στάσεις ὑπὸ τὰς ὁποίας παρουσιάζεται τίκτουσα, ἥτοι καθήμενη, ἀνακλιμένη, γονυπετῆς (κατὰ δυτικὴν ἐπίδρασιν καὶ μόνον ἀπὸ τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος), καὶ τέλος (σπανίως) θηλάζουσα.

Ἀκολουθεῖ ἡ ἐξέτασις τῶν «δευτερευόντων ἐπεισοδίων», ἥτοι τῶν Ἀγγέλων (διαφόρων τὸν ἀριθμὸν καὶ τὴν διάταξιν ἀναλόγως τοῦ προτύπου καὶ τῆς ἐποχῆς), τῶν Ποιμένων (εἰκονιζομένων μετὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα συνήθως δῖς, ἥτοι ἀγραυλούντων καὶ ἐν συνεχείᾳ παρὰ τὸ σπήλαιον), τῶν Τριῶν Μάγων (πεζῶν συνήθως εἰς τὰ παλαιότερα μνημεῖα, κυρίως δὲ ἀπὸ τοῦ ΙΔ' αἰῶνος ἐφίππων), τοῦ Λουτροῦ (εἰκονιζομένου καὶ διὰ τῆς προπαρασκευῆς αὐτοῦ), καὶ τέλος τοῦ Ἰωσήφ (εἰκονιζομένου ἐν εὐλαβεί μονώσει εἰς μίαν τῶν κάτω γωνιῶν τῆς παραστάσεως).

Ἐν συνεχείᾳ ὁ συγγραφεὺς ἐξετάζει τὸν «ἀνεπτυγμένον κύκλον τῆς Γεννήσεως», δηλαδὴ τὰς ἀπαντώσας κυρίως ἀπὸ τοῦ ΙΔ' αἰῶνος σκηνὰς τῆς Προσκυνήσεως τῶν Μάγων (ἀποτελούσης κατ' οὐσίαν παραλ-

λαγήν ἀνεπτυγμένην τοῦ μνημονευθέντος θέματος), τῆς Φυγῆς εἰς Αἴγυπτον (μὲ τὸ παιδίον ἐνίοτε ἐπὶ τῶν ὤμων τοῦ Ἰωσήφ, τῇ συνοδείᾳ τοῦ ἀδελφοθέου Ἰακώβου — κατὰ τὰ ἀπόκρυφα — καὶ μὲ παράστασιν τῆς Αἰγύπτου προσωποποιουμένης καὶ προβαλλούσης ἐκ κάστρου), καὶ τέλος τῆς Σφαγῆς τῶν Νηπίων, ἐκτελουμένης ὑπὸ στρατιωτῶν, ἀποστελλομένων πρὸς τοῦτο ὑπὸ τοῦ ἐπίσης εἰκονιζομένου Ἡρώδου. Ὁ συγγραφεὺς ἐξηγεῖ πῶς αἱ ἀναπτύξεις αὗται τοῦ γεγονότος τῆς Γεννήσεως, ἀποτελοῦσαι κατ' ἀρχὰς δευτερευούσας σκηνὰς αὐτοῦ ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ πλαισίου, τείνουν νὰ ἀποχωρισθοῦν καὶ ἀποχωρίζονται τοῦ κυρίως θέματος, καθιστάμενα νέα, αὐτοτελῆ θέματα.

Ἐν κατακλείδι τοῦ τυπολογικοῦ τμήματος τῆς μελέτης ὁ συγγραφεὺς ἐξετάζει τὸ θέμα τῆς «κεκλεισμένης πύλης» εἰκονιζομένης ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸν προφήτην Ἰεζεκιήλ καὶ τὴν Θεοτόκον, ἔχουσαν ἐν μεταλλίῳ τὸν Ἰησοῦν. Εἰς τὸ θέμα τοῦτο διαβλέπει συμβολικὴν ἀπεικόνισιν οὐχὶ μόνον τοῦ ἀδιαφθόρου τῆς Θεοτόκου, ἀλλὰ αὐτοῦ τούτου τοῦ γεγονότος τῆς Γεννήσεως. Ὁ τύπος οὗτος ἐνδιαφέρει ἰδιαιτέρως τὴν Κρήτην, διότι εὐρίσκεται εἰς τὸν τοιχογραφικὸν διάκοσμον τῆς Παναγίας τῆς Κριτσᾶς, ἀκριβῶς δὲ ἡ διαδοχὴ τῶν σχετικῶν μὲ τὴν Γέννησιν θεμάτων εἰς τὸ νότιον κλίτος τοῦ ναοῦ, παρέχει εἰς τὸν συγγραφέα τὸ μᾶλλον ἰσχυρὸν ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῆς ἀπόψεώς του, δεδομένου ὅτι ἡ Κεκλεισμένη Πύλη ἀκολουθεῖ ἀμέσως τὸ εἰς Βηθλεὲμ Ταξείδιον. Ἡ ἀποψις αὕτη εἶναι ἄλλως σύμφωνος πρὸς τὴν γενικὴν τάσιν τοῦ συγγραφέως, ὅπως ὑπογραμμίσῃ τὸν συμβολικὸν χαρακτῆρα τῆς βυζαντινῆς τέχνης.

Πᾶσα ἡ τυπολογικὴ μελέτη τῆς Γεννήσεως ἐπιχειρεῖται ἐν σχέσει καὶ πρὸς τοὺς εἰκονογραφημένους κώδικας καὶ κυρίως πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴν γραμματείαν, ἧτοι τὰ Εὐαγγέλια — συμπεριλαμβανομένων τῶν Ἀποκρύφων — τοὺς πατέρας, καὶ τὴν ὕμνογραφίαν. Τῆς γραμματείας ταύτης ἔχει ὁ συγγραφεὺς εὐρείαν γνῶσιν. Οἱ εἰκονογραφικοὶ τύποι ἐξετάζονται εἰς πλείστας παραλλαγὰς των, καὶ ἐπιχειρεῖται ἐξαντλητικὴ παρακολούθησις αὐτῶν ὡς καὶ ἀνάλυσις τῶν παραλλαγῶν τῶν καθ' ἕκαστον θεμάτων. Εἷς τινὰς περιπτώσεις ἡ παρακολούθησις αὕτη φθάνει μέχρι τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ἐξεταζομένων τῶν τύπων τῆς «Ἐρμηνείας τῆς ζωγραφικῆς» γίνονται δὲ καὶ αἱ πρὸς τὰ ἄνω ἀναγκαῖαι συνδέσεις μετὰ τῆς παλαιοχριστιανικῆς τέχνης καὶ τῆς τῶν πρώτων βυζαντινῶν αἰώνων.

Μετὰ τὴν μελέτην τοῦ εἰκονογραφικοῦ τύπου, ἧτις καὶ ἀποτελεῖ τὴν κυρίαν προσφορὰν τοῦ συγγραφέως, ἀκολουθεῖ τὸ δεύτερον κεφάλαιον. Τοῦτο ἐπιγράφεται «Μορφή καὶ περιεχόμενον τῶν παραστάσεων τῆς Γεννήσεως», προβαίνει δὲ ἐν αὐτῷ ὁ συγγραφεὺς εἰς τεχνο-

τροπικήν καὶ τεχνικήν ἀνάλυσιν, ὡς καὶ εἰς αἰσθητικήν ἀξιολόγησιν τῶν παραστάσεων τῆς Γεννήσεως ἐν Ἑλλάδι. Ἐξετάζεται ἡ ἑλληνιστική παράδοσις καὶ ἡ ἀνατολική, καὶ τὸ νέον στοιχεῖον τὸ εἰσαγόμενον εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην ἐπὶ Παλαιολόγων, καὶ θίγεται τὸ ζήτημα τῆς «μακεδονικῆς» καὶ τῆς «κρητικῆς» Σχολῆς. Κεχωρισμένως μελετῶνται τὰ πρόσωπα καὶ τὰ γυμνὰ μέρη, τὰ ἐνδύματα, καὶ τὸ περιβάλλον τῆς παραστάσεως τῆς Γεννήσεως, ἤτοι ὁ χώρος (συμβατικὸς καὶ ὄχι πραγματικὸς, μὲ «υπέρθουσιν» τῶν μορφῶν ἀντὶ δηλώσεως τοῦ βάρους), καὶ τὸ ἐπίσης συμβατικὸν καὶ ἐξ ἴσου κατανεμημένον φῶς. Το-νίζεται ἐν τέλει ὁ ἀντιπραγματικὸς χαρακτήρ τοῦ τύπου, καθορισθεῖς, κατὰ τὸν συγγραφέα, ἐκ τοῦ καθαρῶς θρησκευτικοῦ καὶ πνευματικοῦ προσανατολισμοῦ τῆς βυζαντινῆς τέχνης, ἡ ὁποία ὑπηρετεῖ τὴν λατρείαν, καὶ ἐπιδιώκει πρωτίστως νὰ ἐκφράσῃ τὸ δόγμα. Ἐν τέλει ὁ συγγραφεὺς συνιστᾷ τὴν μελέτην, τῆς καλλιτεχνικῆς βυζαντινῆς παραδόσεως ὡς αἴτημα διὰ τὸν ἐθνικὸν πολιτισμόν.

Ἡ πυκνή, περιεκτικὴ καὶ ἐπὶ γνώσεως τῶν ἑξεταζομένων βασιζομένη μελέτη τοῦ κ. Καλοκύρη, θὰ ἀποτελέσῃ πολύτιμον βοήθημα διὰ τὴν μελέτην τοῦ τύπου τῆς Γεννήσεως ἐν Ἑλλάδι, ἀλλὰ καὶ τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς γενικώτερον.

Συγχαίροντες εὐχόμεθα νὰ συνεχίσῃ μετ' ἴσης ἐπιτυχίας τὴν μελέτην τῆς βυζαντινῆς τέχνης καὶ τὴν προσπάθειαν διὰ τὴν διάσωσιν καὶ γνῶσιν τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Κρήτης.

ΣΤΥΛ. ΑΛΕΞΙΟΥ

Christian Zervos, *L'art de la Crète néolithique et minoenne*, Éditions «Cahiers d'Art», 4°, σσ. 524, Paris 1956.

Μὲ καθολικὸν ἐνθουσιασμόν καὶ εἰλικρινῆ θαυμασμόν ἐχαιρέτισθη ὑπὸ τῶν καλλιτεχνικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν κύκλων τοῦ κόσμου, τῶν ἐνδιαφερομένων διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν ἀρχαίων πολιτισμῶν καὶ ἀντλούντων αἰσθητικὰ διδάγματα ἀπὸ τὴν μελέτην τῆς ἀρχαίας τέχνης, τὸ νέον μνημειῶδες ἔργον τοῦ Χριστ. Ζερβοῦ «Ἡ τέχνη τῆς νεολιθικῆς καὶ μινωικῆς Κρήτης». Μὲ τὴν ἔκδοσίν του ὁ ἐξαίρετος Ἕλληνας τεχνολόγος καὶ αἰσθητικὸς προωθεῖ κατὰ ἓνα ἐπὶ πλέον σταθμὸν τὸ πρόγραμμά του νὰ δώσῃ διὰ σειρᾶς ἐκδόσεών του ἐποπτεῖαν τῶν μεγάλων ἀρχαίων πολιτισμῶν, στηριζομένην εἰς λαμπρὰν εἰκονογράφησιν καὶ εἰς κείμενον ἐξαίρον ἰδιαιτέρως τὴν ἰδιάζουσαν αἰσθητικὴν ἀξίαν τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας ἐκάστου κύκλου καὶ τὰ κύρια χα-

ρακτηριστικά εκάστου πολιτισμοῦ. «Ἡ τέχνη εἰς τὴν Ἑλλάδα», «Ἡ τέχνη τῆς Μεσοποταμίας» καὶ «Ὁ πολιτισμὸς τῆς Σαρδηνίας» ἀπετέλεσαν λαμπρὰν ἀπαρχὴν καὶ τὰ προγραμματισθέντα ἔργα «Ἡ τέχνη τῶν Κυκλάδων», «Ἡ τέχνη τῆς Νεολιθικῆς Ἑλλάδος», «Ἡ Μυκηναϊκὴ τέχνη», «Ἡ γεωμετρικὴ ἑλληνικὴ τέχνη», «Ἡ ἀρχαϊκὴ ἑλληνικὴ τέχνη» καὶ «Ἡ κλασσικὴ ἑλληνικὴ τέχνη», ἔργα διὰ τὰ ὅποια ἔχει ἤδη γίνῃ μακρὰ προεργασία, θὰ προσθέσουν τόσον εἰς τὸ ὅλον πρόγραμμα, ὥστε τοῦτο νὰ φαίνεται μετὰ τὴν ἔκδοσιν τούτων σχεδὸν συμπληρούμενον. Τὸ ἐπιχείρημα φαίνεται σχεδὸν ὑπεράνθρωπον, ἂν ληφθῆ ὡς βᾶσις ὅτι ἐκτελεῖται οὐσιαστικῶς ὑπὸ ἐνὸς μόνου ἀνθρώπου· θάυμαζοι δέ τις τὴν ἀδάμαστον θέλησιν τοῦ ἀναλαβόντος, ὁ ὅποιος δὲν παρημποδίσθη ἀπὸ τὴν ἀναμέτρησιν τῶν κολοσσιαίων δυσχερειῶν τῆς ἐξευρέσεως τῶν ἀναγκαίων ὑλικῶν μέσων, τῆς προσπελάσεως τόσον ἀπεράντου ὑλικοῦ, τῆς ἀξιοποιήσεώς του διὰ τῆς φωτογραφίας, πολλάκις ὑπὸ συνθήκας πᾶν ἄλλο ἢ εὐνοϊκᾶς. Οἰσοδῆποτε ἄλλος θὰ ἐδίσταζε νὰ τὸ ἀναλάβῃ. Ἄλλ' ὁ Χριστ. Ζερβὸς ἐπροχώρησε χωρὶς δισταγμοῦ καὶ μὲ αἰσιοδοξίαν τοιαύτην, οἷα χαρακτηρίζει μόνον τὸν πραγματικὸν ἔραστὴν τῆς τέχνης. Ἄριστος μελετητὴς τῆς συγχρόνου τέχνης καὶ εἰς ἕκ τῶν κυριωτέρων πρωτοπόρων αὐτῆς, ἔκθυμος δὲ ὑποστηρικτὴς τῆς μὲ τὸ παγκοσμίον φήμης περιοδικῶν του «Cahiers d' Art», κατώρθωσε νὰ ἀναπτύξῃ ἐντός του τὸ αἰσθητήριον τῆς πραγματικῆς τέχνης καὶ κινούμενος ὑπὸ τοῦ αἰσθητηρίου αὐτοῦ, ὡς τεχνοκρίτης πλέον, ἐζήτησε νὰ ἐνθαρρύνῃ τὴν τέχνην νὰ ἀναζητήσῃ νέας ὁδοὺς, νὰ ἀναγνωρίσῃ τὰ δημιουργικὰ στοιχεῖα εἰς τὰς ψηλαφησείας τῶν νέων καλλιτεχνῶν διὰ νὰ τὰ ὑπογραμμίσῃ καὶ νὰ μὴ ἀφήσῃ νὰ καταπινοῦν. Μὲ τὴν αἰσθητικὴν του κατάρτισιν ὑπεστήριξεν ὅτι πᾶσα πραγματικὴ τέχνη τοῦ παρελθόντος, ἀκόμη καὶ τῶν πρώτων σταδίων τῆς ἐξελιξέως τοῦ ἀνθρώπου, ἐμφανίζει τὰ αὐτὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τὰ ὅποια τὴν ἀναδεικνύουν εἰς πραγματικὴν τέχνην, ὅσον καὶ ἂν αἰ ἐπὶ μέρους ἐπιδιώξεις, τὰ μέσα, τὸ περιβάλλον, ἢ βασικὴ κοσμοθεωρία εἶναι διάφορα. Ἐπομένως ὅτι θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἀντιληθῶν ἐκ τούτων λαμπρὰ διδάγματα διὰ τὴν πρόοδον τῆς νέας τέχνης ἀπὸ τὴν αἰσθητικὴν μελέτην αὐτῶν καὶ ὅτι θὰ ἦτο ἐκ παραλλήλου δυνατόν νὰ τὴς πλησιάσωμεν καὶ νὰ τὴς γνωρίσωμεν περισσότερον, μὲ τὴν καρδίαν μᾶλλον παρὰ μὲ τὸν νοῦν.

Εἰς τὴν σειράν τῶν προγραμματισθέντων τόμων ὁ Ζ. ἠθέλησεν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς νὰ δώσῃ ἰδιαιτέραν ἔξαρσιν εἰς τὴν εἰκονογράφειαν τοῦ Λίγαιακοῦ πολιτισμοῦ· εἶχε τὴν πρόθεσιν νὰ ἐκδώσῃ ὀγκώδη τόμον περιλαμβόνον ἐξόχως ἀντιπροσωπευτικὴν ἀπεικόνισιν τῶν διασωθέντων θησαυρῶν τοῦ κύκλου τούτου. Ἐκ τῶν πραγμάτων ἀπεδείχθη

τοῦτο ἀδύνατον λόγῳ τοῦ πολὺ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν ἀντικειμένων, τὰ ὅποια θὰ ἔδει νὰ ἀπεικονισθοῦν. Ἡ ὀρθὴ ἄλλως παρατήρησις ὅτι, παρὰ τὸ κυριαρχοῦν στοιχεῖον τὸ ὁποῖον δημιουργεῖ τὴν ἐνότητα τοῦ κύκλου, ὑπάρχει σημαντικὴ διαφοροποίησις εἰς τὰς ἐπὶ μέρος περιοχὰς (Κυκλάδας. Ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα, Τροίαν, Κύπρον κλπ.), ὑπεβλήθησε τὴν ἀπόφασίν του νὰ διαπραγματευθῆ εἰς χωριστοὺς τόμους τὸν πολιτισμὸν καὶ τὴν τέχνην τῶν διαφόρων τομέων, ἀποφεύγων διὰ τῆς μεθόδου ταύτης νὰ περικόπη σημαντικὸν μέρος τοῦ ὅλικου, τὸ ὁποῖον θὰ ἦτο ἀπαραίτητον διὰ τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ. Οὕτω ἐδόθη ἡ δυνατότης νὰ ἐμφανισθῆ εἰς ὄντως μνημειώδη μορφήν ὁ τόμος τῆς νεολιθικῆς καὶ μινωικῆς τέχνης τῆς Κρήτης. Διότι ὁ Ζ., πλήρης ἀπὸ τὸν ἐνθουσιασμὸν τὸν ὁποῖον τοῦ ἐγέννησεν ἡ νέα μακρὰ ἐπαφὴ μὲ τούτους θησαυροὺς τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, δὲν ἐφείσθη μόχθου καὶ δαπάνης διὰ νὰ δυνηθῆ νὰ ἐμφασίσῃ ἄριστον τὸ ἔργον. Καὶ ὀφείλομεν νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι ἐπέτυχε πλήρως. Διὰ πρώτην φορὰν παρελαίνει πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι δὲν ἠτύχησαν νὰ ἐπισκεφθοῦν τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου, ἡ λαμπρὰ θεωρία τῶν διασωθέντων θησαυρῶν τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ κατὰ τρόπον εἰς ἄκρον ἱκανοποιητικὸν καὶ μὲ ἀριστοτεχνικὴν φωτογραφικὴν ἀπόδοσιν τοῦ συνόλου ἢ, ὅσάκις ἦτο ἀνάγκη, τῆς λεπτομερείας. Ἀκόμη καὶ ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι ἐγνώρισαν ἐκ τοῦ πλησίον τοὺς μινωικοὺς θησαυροὺς ἔχουν πολλὰ νὰ διδαχθοῦν, πολλὰ νὰ κερδίσουν εἰς αἰσθητικὴν ἀπόλαυσιν καὶ πολλὰ νὰ ἀνακαλύψουν εἰς τὰς σελίδας τοῦ βιβλίου. Διότι ἡ φωτογραφία πολλάκις προσφέρει ὅτι ὁ ὀφθαλμὸς τοῦ ἐπισκέπτου δυσκόλως ἀνακαλύπτει. Μέγιστον δὲ εὐεργέτημα εἶναι νὰ ἔχη τις εὐκόλον ἐπιπτεῖαν ἐνὸς τόσον ἐκτεταμένου συνόλου. Τὰ λευκώματα τῆς Μαργαγιάνης (Antiquités Cretoises², I - III, Candie 1912), τὸ βιβλίον τοῦ Helmuth Bossert, Alt Kreta, ἀκόμη καὶ εἰς τὴν τελευταίαν αὐτοῦ ἔκδοσιν, αὐτὸ τοῦτο τὸ μνημειώδες εἰς τέσσαρας τόμους λαμπρῶς εἰκονογραφημένον βιβλίον τοῦ Sir Arthur Evans, The Palace of Minos, I - IV, τὸ ὁποῖον θὰ ἦτο δυνατόν νὰ θεωρηθῆ ὡς μία ἐγκυκλοπαιδεῖα τοῦ Μινωικοῦ Πολιτισμοῦ, ὑπελείφθησαν κατὰ πολὺ τοῦ νέου ἔργου εἰς τὸ κεφάλαιον τῆς ἀντιπροσωπευτικῆς παρουσιάσεως τοῦ προϊστορικοῦ κύκλου τῆς Κρήτης.

Ὁ Ζ. ἀπέβλεψε περισσότερον εἰς τὸ νὰ προσελκύσῃ τὴν προσοχὴν τῶν καλλιτεχνῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων τοῦ πνεύματος παρὰ εἰς τὸ νὰ συλλέξῃ ἅπλως ὕλικὸν διὰ μελέτην ἢ ἐπεξεργασίαν ὑπὸ τῶν ἐιδικῶν. Καὶ ἐπαρουσίασεν ἐκεῖνα ἀκριβῶς τὰ ἀντικείμενα ἐκ τῶν ὁποῖαν διαφρίνεται ἡ ἰδιόζουσα πνευματικὴ θέσις καὶ καλλιτεχνικὴ διάθεσις τῶν Μινωικῶν (διότι τῶν νεολιθικῶν Κρητῶν τὴν δημιουργίαν μόνον ἐν

εἶδει εἰσαγωγῆς εἰς ὀλίγα ἀντιπροσωπευτικά δείγματα πρῶτες). Καὶ διὰ τὴν ὑποβοηθήσῃ τὸν χειριζόμενον τὸ βιβλίον εἰς τὴν ἀποτελεσθῆν ὀρθῆς ἀντιλήψεως καὶ ἀκριβοῦς ἐκτιμήσεως προέταξε καὶ ἐπέταξε διασαφηνικὸν κείμενον, τὸ ὁποῖον ἀποκαλύπτει καὶ τὴν θέσιν τοῦ συγγραφέως ἀπέναντι τοῦ πρώτου μεγάλου εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Εἰς τὸ προτασσόμενον κείμενον παρενέθεσεν ὁκτὼ ἐγχρώμους πίνακας ἀπεικονίζοντας, βάσει ἐγχρώμων φωτογραφιῶν, καμαραϊκὰ ἀγγεῖα καὶ μινωικὰς τοιχογραφίας. Δι' αὐτῶν ἐζήτησε τὴν προσθήσῃ εἰς τὴν παραστατικὴν του ἔκθεσιν τὸ στοιχεῖον τοῦ χρώματος, καὶ ἡ προσθήκη εἶναι βασικὴ διὰ τὴν ὀρθὴν ἐκτίμησιν τῆς μινωικῆς τέχνης, ἣτις τόσον χαίρεται μὲ τὴν ὠραιοχρωμίαν.

Μετὰ ἀπὸ μίαν σύντομον ἱστορίαν τῶν ἀνασκαφῶν, εἰς τὴν ὁποίαν μᾶλλον ἀπυριθμοῦνται παρὰ περιγράφονται αἱ πυλαιότεραι, πρὸ τοῦ 1900, ἐπὶ τῆς τυρκοκρατουμένης τότε Κρήτης μικραὶ ἀνασκαφαὶ ἢ ἔρευναι, αἱ ἀπὸ τοῦ 1900 μέχρι τοῦ 1935 ἀνασκαφαὶ τοῦ Ἄρθουρου Ἐβανς, αἱ ἀνασκαφαὶ τῶν ξένων ἀρχαιολογικῶν ἀποστολῶν ἢ σχολῶν (Ἀμερικανικῶν, Ἰταλικῶν, Γαλλικῶν, Ἀγγλικῶν καὶ Γερμανικῶν), αἱ ἀνασκαφικαὶ ἔρευναι τῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων, παρατίθεται μία ἱστορικὴ ἀνασκόπησις τοῦ νεολιθικοῦ καὶ μινωικοῦ πολιτισμοῦ τῆς Κρήτης, μὲ τὴν ὁποίαν κυρίως παρακολουθοῦνται αἱ ἐγκαταστάσεις τῶν διαφόρων φυλετικῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα ἔρχονται ἐξ ἀνατολῶν, ἐκ νότου καὶ βορῶν κατὰ τὰς διαφόρους περιόδους (νεολιθικὴν, μινωικὴν προανακτορικὴν, παλαιονανακτορικὴν, νεονανακτορικὴν καὶ μετανακτορικὴν περίοδον), μέχρι τῆς τελικῆς εἰσβολῆς τῶν Δωριέων, ἣτις θέτει τέρμα εἰς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ, περιγράφονται ἐν συντόμῳ αἱ ἀλλεπάλληλοι περίοδοι ἀκμῆς διὰ τὸς ὁποίας ἀναζητοῦνται τὰ γενεσιουργὰ αἷτια, ἀναπτύσσονται μὲ ἰδιαιτέραν προσοχὴν αἱ σχέσεις τῆς Μεγαλονήσου μὲ τὴν Ἀνατολὴν καὶ τὴν Αἴγυπτον, ἢ ἐξάπλωσις τῶν μινωικῶν ἐπιδράσεων καὶ ἀκολούθως τῶν κρητικῶν ἀποικιακῶν ἢ ἀπλῶς ἐμπορικῶν ἐγκαταστάσεων εἰς ὀλόκληρον τὴν λεκάνην τῆς Μεσογείου, ἐρμηνεύονται αἱ αἰτίαι τῶν μετακινήσεων καὶ τὰ ἀποτελέσματά των ὡς πρὸς τὸν ἐκπολιτισμὸν τῆς Εὐρώπης, καθορίζεται ἡ σχέση τοῦ μινωικοῦ μὲ τὸν μυκηναϊκὸν πολιτισμὸν, ἀνασκοποῦνται τὰ αἷτια τῶν διαδοχικῶν ἐπὶ τῆς Κρήτης καταστροφῶν καὶ τῆς τελικῆς παρακμῆς, διαγράφεται τὸ ἱστορικὸν πλαίσιον ἐντὸς τοῦ ὁποίου διεδραματίσθησαν τὰ γεγονότα ταῦτα συμφῶνως πρὸς τὰς αἰγυπτιακὰς καὶ μεσοποταμιακὰς πηγὰς καὶ τὴν συνεσκοτισμένην ἀρχαίαν ἑλληνικὴν παράδοσιν.

Ἀκολουθεῖ σημαντικὸν καὶ διεξοδικὸν κεφάλαιον ἐπὶ τῆς μινωικῆς θρησκείας, εἰς τὸ ὁποῖον καταβάλλεται προσπάθεια τὴν γίνῃ σύνθεσις

τῶν στοιχείων τὰ ὁποῖα μᾶς ἀπέδωσεν ἡ κρητική ἀρχαιολογία, μὲ τὴν βοήθειαν τῆς παραδόσεως καὶ πολὺ περισσότερον μὲ τὴν βᾶσιν ἣ ὁποῖα παρέχεται ἀπὸ τὰ στενὰ ἀνάλογα τῶν θρησκειῶν τῆς Ἐνατολῆς κυρίως καὶ ὀλιγώτερον τῆς Αἰγύπτου, σύνθεσις τὴν ὁποίαν ἀπέφυγον νὰ παρουσιάσουν οἱ μέχρι σήμερον συστηματικώτερον ἀσχοληθέντες μὲ τὴν μινωικὴν θρησκείαν, ἄλλοι ἀπὸ ὑπερβολικὸν σκεπτικισμόν καὶ ἄλλοι λόγῳ τῆς μονομεροῦς ἐξετάσεως τῶν παραδοθέντων στοιχείων. Τὴν βᾶσιν τῶν ἀναλόγων ἐξῆρξεν ἰδιαίτερος ὁ Ζ. πιστεύων, ὀρθῶς ὡς νομίζω, ὅτι αἱ καταπληκτικαὶ ἀναλογίαι μεταξὺ τῶν διαφόρων κύκλων τῶν ἀνατολικῶν θρησκειῶν καὶ τῆς μινωικῆς θρησκείας, ὡς αὕτη ἐμφανίζεται εἰς τὸν παραστατικὸν κύκλον ἢ διαφωτίζεται διὰ τῶν τελετουργικῶν συμβόλων καὶ σκευῶν, δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ὀδηγήσουν εἰς τὴν παραδοχὴν τῆς πολυγενιστικῆς θεωρίας, καθ' ἣν ἕκαστος θρησκευτικὸς κύκλος ἀνεπτύχθη ἀνεξαρτήτως.

Διαισθανόμενος τὴν ἰδιαίτεραν ἀφοσίωσιν τῶν Μινωιτῶν εἰς τὴν θρησκείαν, παριστᾷ ὡς ὀλοκληρωτικὸν τὸν διαποτισμὸν τῆς μινωικῆς δημιουργίας ὑπὸ τῆς θρησκευτικῆς ἐκφράσεως. Συμμερίζεται τὴν ἄποψιν τοῦ Ἔβανς, ὅτι αὕτη ἡ μινωικὴ κοινωνία καὶ τὰ διαπλασθέντα πολιτικὰ συστήματα ἐσχηματίσθησαν μὲ βᾶσιν θεοκρατικὴν. Ὑποστηρίζει ὅτι οἱ Μινωῖται, χωρὶς νὰ ἀπασχολοῦνται συνεχῶς μὲ τὴν θρησκείαν, εἶχον ἐσωτερικὴν ζωὴν θρησκευτικὴν, ἣ ὁποῖα δὲν τοὺς ἠμπόδιζε νὰ ζοῦν μὲ χαρὰν τὴν ζωὴν των. Πιστεύει ὅτι ἡ θρησκευτικὴ ἀνησυχία των πολὺ πιθανὸν τοὺς ὠδήγησαν εἰς καθαρὰν μεταφυσικὴν σκέψιν, ἣτις ἔφερεν εἰς πείρας μυστηριακοῦ χαρακτῆρος, χωρὶς ἔκ τούτου νὰ χάσουν τὸν αὐτοέλεγχον καὶ τὴν ἐπαφὴν μὲ τὴν πραγματικὴν ζωὴν. Διετήρησαν οὕτω διαυγῆς πνεῦμα καὶ πλήρη ἐπίγνωσιν τοῦ σκοποῦ τὸν ὁποῖον ἐπεξήτουν καὶ πρὸς τὸν ὁποῖον ἔτεινον.

Δίδει ἀκολούθως εἰκόνα τῶν τόπων λατρείας, τῶν ἱερῶν σπηλαίων, τῶν ἱερῶν ἐπὶ τῶν ὑψωμάτων, τῶν οἰκιακῶν ἱερῶν, τῶν ὁποίων θεμελιακὸν στοιχεῖον εἶναι αἱ κρύπται μὲ τοὺς τετραγωνικοὺς πεσσοὺς - βαϊτύλους, καὶ τὰ ὑπεράνω τούτων μετὰ κιδόνων ἱερὰ δωμάτια. Ὁμιλεῖ συναφῶς περὶ τοῦ τελετουργικοῦ τῆς μινωικῆς θρησκείας, τὸ ὁποῖον περιλαμβάνει καθαρμούς, αἱματηρὰς καὶ ἀναιμάκτους θυσίας, ὧν περιγράφει τὰ σκεύη καὶ ὄργανα, ἀνοθέσεις εἰδώλων καὶ ζωδίων, ὡς καὶ ἄλλων ἀντικειμένων, μαγικὰς πράξεις, πομπὰς καὶ λιτανείας, ἱεροὺς χοροὺς κλπ. Ἰδιαίτερος περιγράφει τὸ τελετουργικὸν τὸ σχετιζόμενον μὲ τὴν λατρείαν τὴν προσφερομένην εἰς τὸν νεκρὸν καὶ τὰ νεκρικὰ ἔθιμα.

Εἰσερχόμενος εἰς τὸ κεφάλαιον τῶν λατρευομένων θεοτήτων παρατηρεῖ ὅτι ἡ κυριώτερα μορφή εἶναι ἡ θεὰ - σελήνη, ἔχουσα εὐρείαν ἐ-

ξουσίαν ἐπὶ τοῦ κόσμου, καὶ χαρακτηριζομένη ἀπὸ τὸ σύμβολόν της, τὰ διπλᾶ κέρατα ἢ τὴν ἡμισέληνον. Εἶναι ἡ θεότης αὐτὴ ἡ ὁποία μὲ τὴν ἐπίδοσιν τῆς καλλιιεργείας γίνεται θεὰ μητέρα γῆ καὶ θεὰ τῶν ὑδάτων. Καὶ ἡ θεὰ - σελήνη ἔνωρὶς μεταβάλλεται εἰς θεὰν οὐρανίαν (τῶν οὐρανίων σωμάτων) καὶ γενικώτερον θεὰ τοῦ Σύμπαντος. Τὰ σύμβολα αὐξάνουν καθ' ὅσον ἡ μεγάλη θεὰ ἐμφανίζεται εἰς διαφόρους παραλλαγάς, καὶ ὁ πολυσυμβολισμὸς γίνεται λίαν χαρακτηριστικός, κατὰ τὸν Ζ., εἰς τὸν ὄριμον πλέον μινωικὸν πολιτισμὸν. Ἡ θεότης ἀντιπροσωπεύεται ἢ συνοδεύεται ὑπὸ ἀστρικῶν ἢ οὐρανίων συμβόλων (ἴσως καὶ ὁ διπλοῦς πέλεκυς καὶ ἡ σπείρα ἀνήκουν εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην), ἱερῶν δένδρων, θάμνων, καρπῶν ἢ ἀνθέων, ζώων διαφόρων (μάλιστα τοῦ ταύρου καὶ τοῦ λέοντος), ἀκόμη καὶ πτηνῶν, ἐντόμων, ἐρπετῶν καὶ ὄντων τῆς θαλάσσης, μυθικῶν ὄντων, ὡς ἡ γριψ καὶ ἡ σφιγξ. Αἱ μορφαὶ αὐταὶ τῆς θεότητος ἀπαντοῦν παραλλήλως μὲ τὴν ἀνθρωπομορφικὴν ἐμφάνισίν της. Περὶ ἄρρητος θεοῦ δὲν ὑπάρχουν, ὡς πιστεύει ὁ συγγραφεὺς, ἐνδείξεις· ἡ θεότης αὐτογονιμοποιεῖται καὶ προσλαμβάνει ἀκόμη καὶ τὴν χαρακτηριστικὴν δι' ἄρρητα θεὸν μορφήν πολεμιστοῦ.

Τὸ περὶ τῆς μινωικῆς θρησκείας κεφάλαιον κλείει μὲ τὰ μᾶλλον ὑποθετικῆς φύσεως στοιχεῖα περὶ τοῦ μινωικοῦ ἱερατείου καὶ τῶν ὑπὸ τούτου τελουμένων τελετουργιῶν (μεταξὺ τῶν ὁποίων κυριώτεραι ἦσαν αἱ τελεταὶ τῆς βλαστήσεως καὶ τὰ ταυροκαθάψια). Καὶ τὸ συμπέρασμα εἰς τὸ ὁποῖον ὁ συγγραφεὺς καταλήγει εἶναι ὅτι ἡ μινωικὴ θρησκεία δὲν ἔγινεν ἐφιάλτης καὶ δὲν ἔφερεν τὴν δημιουργίαν πέραν τῆς ἀνθρωπίνης στάθμης, ἀλλ' ἀντιθέτως τὴν ὑπεβοήθησε νὰ γίνῃ πλήρης ἔκφρασις τῆς ἐσωτερικῆς λίαν ἐνεργοῦ ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου.

Τοὺς ὁκτὼ ὄμοιους πολυχρόμους πίνακας ἀκολουθεῖ τὸ κύριον εἰκονογραφικὸν μέρος τοῦ βιβλίου, περιλαμβάνον 807 πρωτοτύπους φωτογραφίας εἰς 430 πίνακας. Παρέχονται κατ' ἀρχὰς χαρακτηριστικαὶ εἰκόνες τῶν ἀρχιτεκτονημάτων τῆς Κνωσοῦ, τῶν Μαλίων, τῆς Φαιστοῦ, τῆς Ἀγίας Τριάδος, τῶν Γουρνιῶν, τοῦ Νίρου Χάνι καὶ τῆς Τυλίσου, δύο χαρακτηριστικαὶ φωτογραφίαι τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ἱεροῦ σπηλαίου Ψυχροῦ καὶ δύο τῶν πεδιάδων τῆς Μεσαρᾶς καὶ τοῦ Λασιθίου. Ἀκολουθῶς παρελαύνει πρὸ τῶν ὁμμάτων μας λαμπροτάτη ἢ σειρὰ τῶν φωτογραφικῶν ἀπεικονίσεων ἀντιπροσωπευτικῶν ἀντικειμένων πολιτισμοῦ ὅλων τῶν περιόδων, ἀπὸ τῆς νεολιθικῆς μέχρι τῆς ὑπομινωικῆς, εἰδωλίων καὶ ἄλλων ἀντικειμένων λατρείας, κεραμεικῆς εἰς διαφόρους ρυθμούς, λιθίνων ἢ μεταλλικῶν σκευῶν, ὄπλων καὶ ἐργαλείων, σφραγίδων, κοσμημάτων, ἐξ ἐλεφαντοστοῦ ἀντικειμένων, τοιχογραφημάτων,

δειγμάτων γραφής ἐπὶ πηλίνων πινακίδων κλπ. Μὲ ἰδιαίτερον στοργὴν ἐπέδειξεν ὁ Ζ τὰ ἀντικείμενα τῶν παλαιότερων περιόδων καὶ πολλὰ ἐξ ἐκείνων τὰ ὁποῖα πολλοὶ θεωροῦν ὡς τελείως δευτερεύοντα, διότι ἀνήκουν εἰς τὰς τελευταίας περιόδους τῆς παρακμῆς, ἐνῶ πιστεύει οὕτως ὅτι παρέχουν ὅλως ἰδιαίτερον καλλιτεχνικὸν ἐνδιαφέρον. Πολλὰ δημοσιεύονται διὰ πρώτην φοράν, πλεῖστα δὲ ἄλλα ἐμφανίζονται ὑπὸ νέον ὅλως φῶς, διότι ἦσαν γνωστά μόνον ἐκ προχείρων δημοσιεύσεων, ἀτελῶν φωτογραφιῶν ἢ καὶ μόνον σχεδίων. Αἰσθάνεται τις ἀνέκφραστον χαρὰν συναναστροφόμενος μὲ τὴν πληθὺν αὐτῶν τῶν καλλιτεχνικῶν ἀντικειμένων καὶ σχεδὸν ἔχει τὸ αἶσθημα ἐκείνου, ὁ ὁποῖος, ἐπισκεπτόμενος ἀρχαιολογικὴν συλλογὴν, χαίρει λαμβάνων ἀνὰ χεῖρας τὰ ἀντικείμενα καὶ θωπεύων αὐτά. Ἡ καλὴ φωτογραφία δίδει τὴν αἴσθησιν τῆς παρουσίας καὶ ἀναδεικνύει τὴν διακόσμησιν. Ἡ μεγέθυνσις μᾶς χαρίζει ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον θὰ τὸ ἀντιπαρήρχετο τις χωρὶς νὰ τὸ παρατηρήσῃ, Πολλάκις παρέχεται ἡ εὐκαιρία νὰ παρακολουθήσῃ τις τὸ ἀντικείμενον ὑπὸ διαφόρους ὄψεις, πράγμα τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι πάντοτε ἐφικτὸν διὰ τὸν ἐπισκέπτην τοῦ Μουσείου. Αἱ φωτοσκιάσεις ὑπογραμμίζουν τὴν ἔκφρασιν τοῦ προσώπου τῶν εἰδωλίων, ἀναδεικνύουν τὸ περίγραμμα, δίδουν πλαστικότητα εἰς τὰ σώματα καὶ τὰς ἐσθῆτας. Ὁφείλει τις νὰ ὁμολογήσῃ ὅτι ἡ ἀτελεύτητος σειρά τῶν εἰκόνων, μὲ τὴν ποικιλίαν μὲ τὴν ὁποίαν ἔχουν τεθῆ ἔν διαδοχῇ, δὲν κουράζει τὸν χειριζόμενον τὸ βιβλίον. Πιστεύω ὅτι ὅσοι θὰ ἔχουν τὸ εὐτύχημα νὰ γνωρίσουν τὸ θαυμαστὸν ἔργον τοῦ Ζ, θὰ ἀποκτήσουν τὴν θερμὴν ἐπιθυμίαν νὰ ἴδουν αὐτὰ τὰ πρωτότυπα εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου. Καὶ ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο ἀποδεικνύεται τὸ ἔργον πολὺ εὐεργετικὸν διὰ τὴν τόνωσιν τοῦ τουριστικοῦ ρεύματος πρὸς τὴν Κρήτην, ἰδίᾳ δὲ διὰ τὴν προσέλκυσιν τῶν ἐπιλέκτων. Αὐτοὶ θὰ διαισθανθῶν ὅτι ἡ ἐπαφὴ μὲ τὸ πρωτότυπον θὰ προξενήσῃ ἐξαιρετικῶς ἔντονον αἰσθητικὸν παλμὸν μὲ τὴν πλαστικότητά του εἰς τὸν χῶρον, μὲ τὴν ὕψην του, μὲ τὸ χρῶμά του, μὲ τὸ αἶσθημα τὸ ὁποῖον δημιουργεῖ ὡς πρὸς τὸν χρόνον του, μὲ τὸ μυστήριον τῆς δημιουργίας του. Ἄν ἡσθάνθησαν δὲ τὴν ἱερότητα πολλῶν ἀπὸ τὰ παρουσιαζόμενα ἀντικείμενα καὶ ἂν ἐπέισθησαν ὅτι ἡ μινωικὴ δημιουργία εἶναι στενῶς δεμένη μὲ τὸ θρησκευτικὸν αἶσθημα, θὰ ἐπιθυμήσουν ἀκόμη περισσότερον νὰ γνωρίσουν αὐτὰ τὰ πράγματα, τὰ ὁποῖα ἔξακολουθοῦν νὰ εἶναι φορεῖς ἑνός, ἔστω, μέρους τοῦ «μάνα» των. Αἱ φωτογραφίαι τοῦ βιβλίου σχεδὸν παρέχουν τὴν ὕψην τῆς ὕλης τῶν ἀντικειμένων, εἰς ἱκανὸν μάλιστα βαθμὸν ὥστε νὰ ἀντιλαμβάνεται τις ποίαν συγκίνησιν θὰ αἰσθανθῇ ὅταν εὗρεθῇ ἐνώπιον αὐτῶν καὶ χαρῇ τὴν θερμότητα τοῦ ἔλεφαντοστοῦ, τὴν αἴγλην τῆς φαγεντιανῆς, τὴν διαφάνειαν τῆς ὀρείας ἰκροστάλλου, τὴν

πάτιναν τοῦ μετάλλου καὶ τὴν μαλακότητα τοῦ πληοῦ. Καὶ αὐτὸς ὁ ὀποῖος θὰ δοκιμάσῃ τὴν χαρὰν αὐτὴν θὰ γυρίσῃ ἀσφαλῶς καὶ πάλιν εἰς τὰς σελίδας τοῦ βιβλίου διὰ νὰ διατηρήσῃ ὅσον εἶναι δυνατὸν πλέον πιστὴν τὴν φίλην εἰκόνα.

Αἱ ὠραῖαι φωτογραφίαι τοῦ ἔργου ὀφείλονται εἰς τὸν Γάλλον φωτογράφον καλλιτέχνην Jean Lavaud καὶ ἡ ὅλη ἐργασία φωτογραφίσεως ὑπεβοηθήθη σημαντικῶς ὑπὸ τῆς γραμματέως καὶ συνεργάτιδος τοῦ Ζ. Dora Vallier, ἡ ὀποία ἐπὶ πλέον ἐβοήθησεν εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ἐνημέρωσιν.

Φυσικὰ ἦτο ἀνάγκη νὰ προταχθῇ ἡ φωτογραφικὴ συλλογὴ τῶν ἔργων διὰ νὰ συγκεφαλαιωθοῦν ἀκολούθως τὰ αἰσθητικὰ συμπεράσματα τὰ ὀποῖα εἶναι λίαν εὐπρόσδεκτα, ἀφοῦ προέρχονται ἀπὸ ἓνα τεχνικρίτην τόσον διαπρεπῆ, ὀποῖος εἶναι ὁ Χριστ. Ζερβός. Δὲν ἀρκεῖται οὗτος εἰς γενικὰς διαπιστώσεις ἢ εἰς ἔκφρασιν ἐνὸς ἐνθουσιασμοῦ, ἀμέτρου ἀλλὰ χωρὶς ἐπαρκῆ ἐξήγησιν. Ἡ τριακονταπενταετὴς πείρα τοῦ αἰσθητικοῦ τῆς συγχρόνου τέχνης τὸν φέρει ὄχι ὡς ἀπλοῦν παρατηρητὴν, ἀλλ' ὡς μετέχοντα τῆς μινωικῆς τέχνης, τῆς ὀποίας ἀναλύει μόνον τὰς κυρίας ἐκδηλώσεις, ὅσας ἐκφράζουν τὰ οὐσιαστικὰ στοιχεῖα αὐτῆς. Ἀναγνωρίζει τὴν μινωικὴν δημιουργίαν ὡς παρουσιάζουσαν διπλοῦν χαρακτῆρα, ἀφ' ἐνὸς τοῦ μόλις προσβατοῦ καὶ λεπτεπιλέπτου καὶ ἀφ' ἑτέρου τοῦ πλήρους σφρίγγου ζωῆς πραγματικῆς, ὡς πηγάζουσαν ἀφ' ἐνὸς ἀπὸ τὴν θρησκευτικὴν φύσιν τοῦ μινωικοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὀποία τὸν βοηθεῖ νὰ ἀποκαλύψῃ τὸν πραγματικὸν κόσμον καὶ νὰ ἀναζητήσῃ τὰς αἰσθητικὰς ἀξίας εἰς τὴν ἐσωτέραν φύσιν του, ἀφ' ἑτέρου ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωσιν του διὰ τῆς φύσεως.

Ὁ συγγραφεὺς περιέγραψε μὲ σαφήνειαν πῶς ἡ περιβάλλουσα φύσις ἐκίνησε τὴν φαντασίαν, τὴν ἐνεργητικότητα, τὴν περιέργειαν τοῦ μινωικοῦ ἀνθρώπου καὶ τὸν ἔφερε νὰ τὴν παραστήσῃ μὲ τόσῃν δυνάμιν, ἀλλὰ καὶ μὲ ἀνεξάρτητον πλαστικὸν πνεῦμα. Ἐτόνισεν ἰδιαιτέρως ὅτι ἡ μαγικοθρησκευτικὴ ἔξαρκσις τῶν δυνάμεων τῆς φύσεως συνεβίβασθη ἀπολύτως μὲ τὴν χαρὰν τῆς αἰσθητικῆς δημιουργίας καὶ ἀπολαύσεως καὶ προσφυῶς συνέκρινε τὴν μινωικὴν δημιουργίαν μὲ τὴν δημιουργίαν τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς, ὡς πρὸς τὸ κεφάλαιον τοῦ συμβιβασμοῦ τούτου. Ὑπεγράμμισεν ὅτι πολλὰ διδάγματα θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἀντλήσουν ἀπὸ τὴν μελέτην τῆς μινωικῆς τέχνης ὄχι μόνον οἱ εἰδικοί, ἀλλ' ἰδιαιτέρως οἱ σημερινοὶ καλλιτέχναι δημιουργοὶ ἐπιλέγοντες μεταξὺ τῶν τότε αἰσθητικῶν ἀπόψεων καὶ προσαρμόζοντες αὐτὰς εἰς τὰς νεωτέρας αἰσθητικὰς ἀπαιτήσεις. Θὰ ἐβοηθοῦντο οὕτω εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς τέχνης ἀπὸ τὰ πλαίσια καὶ τὰς μορφὰς τὰς ὀ-

ποίας επιβάλλει η διάνοια. Ὁ Ζ. φέρει ὡς παράδειγμα τῆς γονίμου ἐπαφῆς μὲ τὴν μινωικὴν τέχνην τὸν ζωγράφον Πικασσό.

Δεικνύει ἀκολούθως τὴν ἰδιοτυπίαν τῆς παραγωγῆς τῆς νεολιθικῆς καὶ ὑπονεολιθικῆς περιόδου τῆς Κρήτης, παρὰ τὴν συγγένειάν της μὲ τὴν σύγχρονον παραγωγὴν τῆς Ἀνατολίας, καὶ ἔξηγεῖ πῶς προήλθεν ἡ βαθμιαία δημιουργία πραγματικῆς τέχνης. Εἰς τὴν πρωτομινωικὴν τέχνην διαστέλλει τὴν σχηματικὴν παράστασιν τῶν εἰδώλων, ἀπὸ τὴν συμβατικὴν πραγματιστικὴν τῶν λοιπῶν ἀντικειμένων. Ἰδιαίτερος τινίζει τὴν πλοστικὴν ἀξίαν τῶν κυκλαδικῶν εἰδωλίων, καὶ τὴν ποιητικὴν διάθεσιν ἡ ὁποία ἐκφράζεται εἰς ἔργα οἷα τὰ πλαστικὰ πρωτομινωικὰ ἀγγεῖα. Ἐκτιμᾷ τὴν δημιουργικὴν πνοὴν εἰς τὴν ἐργασίαν τῶν κατασκευαστῶν τῶν ἀγγείων Μόχλου καὶ Μεσαρᾶς, ἰδιαίτερος ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοσιν τοῦ σχήματος καὶ τὴν ἀξιοποίησιν τοῦ ὕλικου. Τοῦ παρέρχεται ἡ εὐκαιρία νὰ δείξῃ ὅτι ἡ ταπεινὴ κεραμικὴ δύναται νὰ εἶναι φορεὺς σημαντικῶν ἀξιών, διότι εἰς τὴν πραγματικὴν τέχνην δὲν εἶναι τὸ θέμα τὸ ὅποιον ἔχει σημασίαν, ἀλλ' ἡ καλλιτεχνικὴ ἔκφρασις. Καὶ ἀκριβῶς ἡ πρωτομινωικὴ κεραμικὴ δεικνύει εἰς ποῖον βαθμὸν εἶναι δυνατόν νὰ ἀνέλθῃ ἡ ἔκφρασις αὕτη (ρυθμοὶ Πύργου, Ἀγίου Ὀνουφρίου, Βασιλικῆς, Μεσαρᾶς). Θαυμάζει τὴν συνδεδευσμένην ἐργασίαν τοῦ γλύπτου καὶ χαράκτου - διακοσμητοῦ εἰς τὰς ἐλεφαντίνια πρωτομινωικὰ σφραγίδας, καὶ τὴν λεπτότητα γούστου καὶ ὑπέροχον τεχνικὴν εἰς τὰ ἔργα τοῦ χρυσοχοῦ. Ἡ δύναμις συνεχοῦς ἀνανεώσεως τῆς τέχνης κατὰ τὰς διαδοχικὰς φάσεις, διεπομένης ἀπὸ μίαν βασικὴν συνεχῶς ἐξελισσομένην δημιουργὸν σκέψιν, ὀρθῶς ὑπογραμμίζεται.

Τὴν καλλιτεχνικὴν ἔκφρασιν τῆς ἐφήβου παλαιοανακτορικῆς περιόδου παρακολουθεῖ εἰς τὴν μεγάλην διὰ πρώτην φορὰν ἀρχιτεκτονικὴν αὕτη ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ ἔκτεταμένα ἀνάκτορα, τῶν ὁποίων τὸ ἀκάνονιστον ὀφείλεται, ὡς πιστεύει, εἰς τὴν συνεχῆ ἐπαύξησιν. Ἀκολουθῶς εἰς τὴν πηλοπλαστικὴν τῶν εἰδωλίων, τὰ ὁποῖα αὐτὴν τὴν φορὰν διακρίνονται διὰ τὴν μετὰ νηφαλιότητος ἀποδοθεῖσαν ζωὴν καὶ τὴν ἔκφρασιν εὐσφειάς. Ἐκτιμᾷ δεόντως τὴν ἐπὶ σκληρῶν ἡμιπολυτίμων λίθων γλυπτικὴν τῶν σφραγίδων. Δίδει ἐπὶ πλέον ὥραιαν ἀνάλυσιν τῆς πολυχρωμικῆς καμαραϊκῆς τεχνοτροπίας καὶ τῆς ἀκιδωτῆς ἢ ὀστρακοδέριμου παραλλαγῆς της καὶ καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἐνότης ἐμπνεύσεως διέπει τὴν μεγίστην πολυμορφίαν, πραγματοποιοῦσας τὸν ὑψιστον σκοπὸν τῆς τέχνης, τὴν μεταμόρφωσιν εἰς ἀπόλυτον τοῦ παροχομένου ἀπὸ τὴν πραγματικότητα, χωρὶς νὰ παρασύρεται εἰς τὸν ἄλιγγον τοῦ ἀπείρου.

Τὴν ὑστερομινωικὴν περίοδον χαρακτηρίζει ὡς περίοδον ὄριμότητος, κατὰ τὴν ὁποίαν συνεχίζεται ἡ αὐτὴ γραμμὴ ἀνόδου, ἀνευ δισκο-

πῆς, μαρτυρούσης ἐπέμβασιν ξένου στοιχείου, ὡς τινες ὑπεστήριξαν. Ἡ γραμμὴ βαίνει μόνον ἐπὶ τὸ φυσιοκρατικώτερον. Τὸν τεχνίτην καταλαμβάνει ἕξ ὀλοκλήρου ἡ ἀφοσίωσις εἰς τὴν θεοποιημένην φύσιν, ἰδίως ἐκφραζομένην μὲ τὸν κόσμον τῆς βλαστήσεως καὶ τὸν κόσμον τῆς θαλάσσης. Περιγράφει τὸν ἀφάνταστον πλοῦτον τῆς παραγωγῆς κατὰ τὴν νεοανακτορικὴν περίοδον, ἀντανακλῶντα τὸν μέγαν συγκομιζόμενον ὕλικὸν πλοῦτον διὰ τοῦ ἐμπορίου, καὶ τῆς ἐκμεταλλεύσεως τῶν πλουτοπαραγωγικῶν πηγῶν τοῦ ἐδάφους τῆς νήσου. Καὶ ὁ πλοῦτος τῆς παραγωγῆς ἐκφράζεται εἰς ὅλας τὰς μορφὰς τῆς τέχνης, τὴν ἀρχιτεκτονικὴν, τὴν γλυπτικὴν, τὴν μεταλλοτεχνίαν, τὴν κοσμηματοποιίαν, τὴν κεραμοουργίαν, τὴν ζωγραφικὴν. Μὲ ἰδιαιτέραν ἀγάπην ὀμιλεῖ διὰ τὰ μὲ ἀναγλύφους παραστάσεις ἀγγελία ἐκ σιευατίτου καὶ διὰ τὰ χαλκᾶ εἰδῶλια, διὰ τοὺς θυμαστοὺς σφραγιδολίθους καὶ τὰς τοιχογραφίας. Τέλος ἀρνεῖται νὰ ἀναγνωρίσῃ ἀρχομένην παρακμὴν εἰς τὰ ἔργα τῆς τελικῆς νεοανακτορικῆς φάσεως, ὡς ἔπραξαν πολλοὶ ἀναγνωρίζει ἀπλῶς μιὰν ἀπλὴν μετατόπισιν τοῦ κέντρου τοῦ βάρους εἰς τὴν σχέσιν πραγματικότητος καὶ καλλιτέχνου. Τὰ δημιουργήματά της παραμένουν πάντοτε ἀριστουργήματα.

Τὴν αὐτὴν θερμὴν συνηγορίαν συνεχίζει ὁ Ζ. διὰ τὴν δημιουργίαν τῆς τελευταίας ὑστερομινωικῆς φάσεως, τὴν ὁποίαν πάντες οἱ ἐπιστήμονες ὠνόμασαν περίοδον παρακμῆς. Πολλὰ τῶν ἔργων της χαρακτηρίζει ὡς ἐξόχως ἐκφραστικὰ καὶ σχεδὸν μνημειώδη. Ἀκόμη καὶ εἰς τὰ ἔργα ὅπου ἐκορυφώθη ἡ σχηματοποιήσις τῶν μορφῶν ὁ δημιουργός, λέγει, δὲν ἔχασε τὴν αἴσθησιν τῆς ἀτομικότητος τῶν ἀντικειμένων καὶ ἐξακολουθεῖ πάντοτε νὰ ἐκφράζῃ τὰ ἀόρατα καὶ μυστηριώδη δεσμὰ τὰ ὁποῖα ἐνώνουν τὴν πραγματικότητα μὲ τὸν δημιουργόν. Εἰς τὰς πλείστας τῶν περιπτώσεων πρόκειται περὶ συνυπάρξεως διαφόρων τρόπων ἐκφράσεως, ὡς συνέβη καὶ εἰς τὴν παλαιολιθικὴν ἀκόμη περίοδον, μιᾶς φυσιοκρατικῆς, μιᾶς ἀπλοποιητικῆς καὶ μιᾶς γεωμετρικῆς διακοσμητικῆς. Αἱ τρεῖς αὗται ἐκφράσεις ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν καὶ σήμερον παραλλήλως εἰς τὴν τέχνην. Ἐὰν ἡ τελικὴ καταστροφὴ ζὲν διέκοπτε τὸν ροῦν, ἢ ἐπαναφορὰ ἰσορροπίας πραγματικοῦ καὶ ἀφηρημένου θὰ ἀπεκαθίστατο, ὡς τείνει νὰ ἀποκατασταθῇ εἰς τὴν σύγχρονον τέχνην. Τὰ μεγάλα πῆλινα εἰδῶλα ἀπὸ τὸν ὑπομινωικὸν συνοικισμὸν τοῦ Καρφοῦ Λασιθίου φαίνεται ὅτι τὸ ἀποδεικνύουν.

Τὸ βιβλίον κλείει μὲ δύο κεφάλαια τὰ ὁποῖα ἐν συντόμῳ πραγματεύονται δύο ἀπὸ τὰ πλέον ἐνδιαφέροντα θέματα τοῦ μινωικοῦ κύκλου, τὴν γραφὴν καὶ τὴν χρονολογίαν, θέματα τὰ ὁποῖα τελευταίως ἐγένοντο λίαν ἐπικαίρα ἀφ' ἑνὸς μὲ τὴν ἀναγγελθεῖσαν ἀποκρυπτογράφησιν καὶ ἀνάγνωσιν τῶν πινακίδων τοῦ συστήματος Β τῆς Κνωσοῦ καὶ τῆς

ήπειρωτικής μυκηναϊκής 'Ελλάδος, ἀφ' ἑτέρου μὲ τὴν συζητουμένην βράχυνσιν ἢ ὀλοκληρωτικὴν ἀναμόρφωσιν τοῦ ἐπικρατήσαντος χρονολογικοῦ συστήματος τοῦ Ἔβανς. Τὸ τελευταῖον κεφάλαιον, γραφὲν ὑπὸ τοῦ ὑπογράφοντος τὴν παροῦσαν κριτικὴν, συγκεφαλαιώνει τὸ ὅλον πρόβλημα, ἐκθέτει τὰ διάφορα χρονολογικὰ συστήματα καὶ προτείνει ἐφαρμογὴν συστήματος πολὺ πρακτικωτέρου, πρὸς ἀποφυγὴν τῆς κρατούσης περὶ τὴν μινωικὴν χρονολογίαν συγχύσεως.

Μεταξὺ τῶν δύο κεφαλαίων παρεντίθεται χάριτος σημειῶν τὰ κύρια σημεῖα εἰς ἃ ἀνευρέθησαν νεολιθικαὶ ἢ μινωικαὶ ἀρχαιότητες, περὶ τῶν ὁποίων γίνεται λόγος εἰς τὸ βιβλίον.

Αἱ ἐπιτασσόμεναι σημειώσεις περιέχουν ἱκανὸν μέρος τῆς μινωικῆς βιβλιογραφίας, ἣτις συμπληροῦται εἰς τὸ τέλος. Ὁ χειριζόμενος τὸ βιβλίον δεόν νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν τοὺς πίνακας καὶ τὰς διορθώσεις.

Ἔργα τόσον μνημειώδη ὡς τὸ τοῦ Ζ. ἴστανται ὑπεράνω πάσης κριτικῆς. Διὰ τοῦτο πιστεύω ὅτι κατ' οὐδὲν μειοῦται ἡ ἀξία τοῦ βιβλίου καὶ οὐδόλως ἀφαιρεῖται τι ἀπὸ τὸν θαυμασμὸν τὸν ὁποῖον αἰσθανόμεθα ἀπέναντι μᾶς τόσον ἐξόχου προσπαθείας, ἂν προστεθοῦν ἐνταῦθα γενικαὶ καὶ εἰδικαὶ τινες παρατηρήσεις, αἱ ὁποῖαι ἴσως, ἂν ληφθοῦν ὑπ' ὄψει κατὰ τὴν δευτέραν ἔκδοσιν τοῦ βιβλίου, ἀναμενομένην ὡς λίαν προσεχῆ, θὰ τὸ ἐμφανίσουν ἀκόμη τελειότερον. Ὁ συγγραφεὺς δὲν εἶναι ὁ εἰδικὸς ἀρχαιολόγος, ἀλλ' οὔτε θέλει νὰ εἶναι ἢ κοῦσεν ὅμως καὶ θέλει πάντοτε ν' ἀκούῃ τὴν γνώμην τῶν εἰδικῶν. Εἶναι ἀκόμη βέβαιον, ὅτι πολλὰ πράγματα διέφυγον ἀπὸ τὸν ἔλεγχόν του καὶ τοῦτο λόγῳ τῆς ὑφισταμένης εἰσέτι τεχνικῆς ἀνεπαρκειᾶς, τῆς ἐλλείψεως ἱκανοῦ χρόνου καὶ ἐπαρκῶν βοηθησῶν δυνάμεων.

Ὁ συγγραφεὺς ἐστηρίχθη ἀποκλειστικῶς εἰς τὸ ὕλικόν τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου (μὲ μίαν μόνον ἐξαιρέσιν, τὸν λατρευτὴν τοῦ Leyde πίν. 496 - 497). Ἡ μονομέρεια αὕτη στρεφί τὸν χειριζόμενον τὸ ἔργον ἀπὸ τὴν εὐκαιρίαν νὰ γνωρίσῃ πολλὰ μινωικὰ ἀριστουργήματα, εὗρισκόμενα εἰς ἐπαρχιακὰς συλλογὰς τῆς Κρήτης, εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ ἱατροῦ Γιαμαλάκη, εἰς τὸ Ashmolean Museum καὶ εἰς τινὰ ἄλλα εὐρωπαϊκὰ ἢ ἀμερικανικὰ Μουσεία.

Παρατηρεῖ τις παραλλήλως μίαν σχετικῶς ἀνισόμετρον ἀντιπροσώπευσιν τῶν διαφόρων περιόδων καὶ τῶν διαφόρων καλλιτεχνικῶν πεδίων δημιουργίας. Ἀποκτᾷ τις τὴν αἴσθησιν ὅτι ὁ Ζ. ἤρχισε τὴν ἐργασίαν ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα τῶν παλαιότερων περιόδων καὶ κατεδαπύνησεν εἰς αὐτὰς τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν δυνάμεών του, ὥστε νὰ μὴ δυνηθῆ νὰ παρακολουθήσῃ ἀναλόγως τὰς λοιπὰς περιόδους. Ἴσως ὅμως τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὴν ἰδιαιτέραν του κλίσιν πρὸς τὰ βήματα πρῶ-

της γενέσεως· ἱκανῶς ἔξ ἄλλου ἀντεπροσωπεύθη ἡ ἐσχάτη (μετανακτορικὴ) φάσις, πρὸς τὴν ὁποίαν ἐπίσης αἰσθάνεται ἰδιαιτέραν ἔλξιν. Θλίβεται τις διότι αἱ μινωικαὶ τοιχογραφίαι δὲν ἀπεικονίσθησαν ἐπαρκῶς (τινὰ τῶν πλέον γνωστῶν θεμάτων δὲν περιελήφθησαν καὶ ἠγνοήθησαν τὰ σημαντικὰ εἰς τεμάχια τοιχογραφήματα). Ἴσως ὁ Ζ. ἐπίστευσεν ὅτι ἡ τοιχογραφία μόνον ἔγχρωμος ἠδύνατο νὰ ἀποδοθῇ καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐγχρῶμων πινάκων δὲν ἦτο δυνατόν νὰ εἶναι μέγας. Ἔχω τὴν γνώμην ὅτι θὰ ἔδει νὰ καταβληθῇ μεγαλυτέρα προσπάθεια εἰς τὸ νὰ περιληφθοῦν περισσότεροι καὶ καλύτερας ποιότητος ἔγχρωμοι πίνακες, ἀφοῦ τὸ χρῶμα εἶναι ἓν τῶν κυριωτέρων στοιχείων τῆς μινωικῆς δημιουργίας. Θὰ ἐπεθύμει τις λ. χ. νὰ ἴδῃ περισσότερα ἔγχρωμα καμαραῖκά ἀγγεῖα. Φαίνεται, εἰς τὴν τεχνικὴν ἀνεπάρκειαν ὀφείλεται ἢ ὄχι ἀπολύτως ἀκριβῆς ἀπόδοσις τῶν χρωμάτων τῶν τοιχογραφιῶν, διότι, καθ' ὅσον ἐνθυμοῦμαι, αἱ ἔγχρωμοι φωτογραφίαι εἶχον θαυμασίαν ἐπιτυχίαν. Θὰ ἠῤῥχετό τις νὰ ἀντεκαθίσταντο αἱ ἀπεικονίσεις πολὺ ἰσχυρῶς ἀναστηλωμένων τμημάτων τοῦ Ἀνακτόρου Κνωσοῦ (εἶκ. 9 - 12) μὲ ἄλλας, αἵτινες ἀποδίδουν διασφωζόμενα ἐρεΐπια. Αἱ εἰκόνες 39 καὶ 40 τῶν Γουρνιῶν δὲν εἶναι ἀντιπροσωπευτικαί, οἱ περιφερικοὶ ἢ κλιμακῆδόν ἀνερχόμενοι πλακόστρωτοι δρομίσκοι θὰ παρέιχοντο καλύτερον διὰ χαρακτηριστικὴν ἀπεικόνισιν. Εἰς τὰς φωτογραφίας τῶν σπηλαίων (53 - 54) αἰσθάνεται τις πολὺ τὴν ἀπουσίαν τῆς χαρακτηριστικῆς εἰκόνης τῶν ἐντὸς τεμένους σταλακτιτῶν τοῦ Σπηλαίου τῆς Εἰλειθυίας. Οὐσιαστικαὶ παραλείψεις σημαντικῶν ἀντικειμένων δὲν εἶναι πολλαί, ἀλλὰ μὲ εὐχαρίστησιν θὰ ἔβλεπέ τις τὸ χρυσοῦν κόσμημα τῶν μελισσῶν ἐκ τῆς νεκροπόλεως Χρυσολάκκου τῶν Μαλιῶν, τὸ καρδιόσχημον περιάπτρον μὲ ἔξ ἀνάγλυφα μικροσκοπικὰ μαγικὰ ἀντικείμενα ἀπὸ τὴν Ἀγίαν Τριάδα, τοὺς πελωρίους διπλοῦς πελέκεις τοῦ Μεγάλου Νίρου, τὸ μοναδικὸν ζυτὸν ἐξ ὀψιανοῦ τῆς Τυλίσου, τινὰς ἐκ τῶν καλύτερων ἀνακτορικῶν τριῶτων ἀμφορέων καὶ πίθων καὶ τὴν λίαν σημαντικὴν διὰ τὰς παραστάσεις τῆς σαρκοφάγον ἐκ Παλακάστρου. Παραλείπω τὰ ἀντικείμενα ἐκεῖνα τῶν ὁποίων τὴν ἀπεικόνισιν ἐμπόδισεν ἢ μὴ εἰσέτι πρώτη δημοσίευσίς των, ἢ ὁποία δικαιωματικῶς ἀνήκει εἰς τοὺς ἀνασκαφεῖς. Εἶναι ἤδη ἀρκετὸν ὅτι ὁ Ζ. ἐξήτησε καὶ ἔλαβεν ἄδειαν δημοσιεύσεως ὅχι ὀλίγων ἀδημοσιεύτων σημαντικῶν ἀντικειμένων.

Προφανῶς ἡ ποικιλία καὶ ἡ αἰσθητικὴ ἐναλλαγὴ κατὰ τὴν παρουσίαν ἀψηχόλησε περισσότερον τὸν συγγραφέα, παρὰ ἡ αὐστηρῶς κατὰ περιόδους καὶ εἶδη κατὰταξις τοῦ ὕλικου. Ἄλλως θὰ παρέμενεν ἀνεξήγητος μία σχετικὴ ἀταξία κρατοῦσα κατὰ τὴν παρουσίαν ταύτην, καὶ ἡ ὁποία φέρει ποιάν τινα σύγχυσιν εἰς τὸν προσπαθοῦντα νὰ

σχηματίση σαφεστέραν αντίληψιν τῆς ἐξελίξεως καὶ τῶν παραλλαγῶν τῶν εἰδῶν δημιουργίας.

Ἡ σύγχυσις αὕτη ἐπετάθη διότι ὁ συγγραφεὺς δὲν κατώρθωσε νὰ συσχετίση ἀκριβῶς τὰς δύο ἀνακτορικὰς περιόδους καὶ τὰς διαδοχικὰς φάσεις των, τὴν προηγηθεῖσαν καὶ ἀκολουθήσασαν περίοδον μὲ τὰς περιόδους τῆς χρονολογίας Ἐβανς, ἡ ὁποία ὡς γνωστὸν διηρθρώθη μὲ βάσιν τὴν ἐξέλιξιν τῆς κεραμεικῆς. Εἰς τὴν σύγχυσιν ταύτην ἔξακολουθοῦν νὰ περιπίπτουν καὶ ἀρχαιολόγοι καὶ ἀκριβῶς πρὸς ἀποφυγὴν ταύτης ἐπρότεινα τὴν χρησιμοποίησιν νέας διαιρέσεως μὲ βάσιν τὰς ἀνακτορικὰς περιόδους. Οὕτω ὁ Ζ. ἀπέδωκεν εἰς τὴν παλαιοανακτορικὴν περίοδον πλῆθος ἀντικειμένων, ἀνηκόντων ἁπλῶς εἰς τὴν πρώτην φάσιν τῶν νέων ἀνακτόρων (MMIII). Ἐπίσης ἀπέδωκεν εἰς τὴν αὐτὴν περίοδον ἀντικείμενα ἰὰ ὁποῖα ἀνήκουν εἰς τὴν ἀμέσως προηγηθεῖσαν τῆς οἰκοδομῆς τῶν ἀνακτόρων φάσιν, τὴν MMIIa. Τέλος ἐχαρακτήρισε (σ. 504) τὴν YMIII περίοδον, ὡς τελευταίαν νεοανακτορικὴν φάσιν, ἐνῶ αὕτη εἶναι μετανακτορικὴ. Εἶναι προφανὲς ὅτι δυσκόλως θὰ ἠδύνατό τις νὰ παρακολουθήσῃ τοὺς κυρίους σταθμοὺς ἐξελίξεως, δημιουργῶν τομὰς εἰς τὸ τέλος τῆς πρωτομινωικῆς καὶ μεσομινωικῆς περιόδου. Μικροτέρα σύγχυσις εἶναι ἐκείνη ἡ ὁποία δημιουργεῖ χωριστὴν ὑπονεολιθικὴν περίοδον, ὅταν τοὺς χαρακτηριστικοὺς ρυθμοὺς τῆς περιόδου ταύτης (Πύργου, Ἄγ. Ὀνουφρίου, μονόχρωμα Μεσαρᾶς καὶ Ἀνατολ. Κρήτης) ἀνάγει εἰς τὴν πρωτομινωικὴν περίοδον. Ἐξισώσεις ἐπὶ κεφαλῆς τῶν κεφαλαίων τῆς ἱστορικῆς εἰσαγωγῆς (προανακτορικῆς μὲ πρωτομινωικὴν, πρωτοανακτορικῆς μὲ μεσομινωικὴν, νεοανακτορικῆς μὲ ὑστερομινωικὴν) εἶναι βεβαίως ἐσφαλμένη, εἶχε δὲ ἐν ἐπὶ πλέον λυπηρὸν ἀποτέλεσμα, νὰ μὴ προστεθῇ ἴδιον κεφάλαιον μετανακτορικῆς περιόδου, καίτοι ἐσιμειώθη ὀρθῶς ἡ διάρκεια τῆς νεοανακτορικῆς μέχρι τὸ 1400 π. Χ. Οὐσιαστικὴ δὲ συνέπεια τῆς οὕτω προελθούσης συγχύσεως εἶναι ὅτι κατέστη δύσκολον νὰ ἐρμηνευθοῦν ὠρισμέναι νέαι δημιουργίαι, ὡς ἡ πηλοπλαστικὴ, γνωσθεῖσα κυρίως διὰ τοῦ Ἱεροῦ τοῦ Πισκοκεφάλου, τῆς πρώτης νεοανακτορικῆς φάσεως (MMIII), ὡς καὶ ἡ σύγχρονος τεχνικὴ τῆς φαγεντιανῆς, ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς παλαιοανακτορικῆς δημιουργίας (MMIIβ - MMIIIβ).

Σημαντικὴ ἔλλειψις τοῦ βιβλίου εἶναι ἡ παράλειψις πίνακος τῶν εἰκόνων, ἐπὶ τοσοῦτον μᾶλλον ὀδυνηρὰ καθ' ὅσον ἡ κατάταξις των δὲν εἶναι αὐστηρῶς ἐπιστημονικὴ.

Εἰς τὰ καθ' ἕκαστα κεφάλαια ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ παρατηρήσω τὰ ἀκόλουθα :

Θά ἦτο ἴσως προτιμότερον νά ἐγίνετο ἀντί ἀπλῆς ἀναγραφῆς τῶν ἀνασκαφῶν ἀξιολόγησις τῶν σπουδαιότερων, παραλειπομένων τῶν δοκιμαστικῶν, τῶν ἀτελειῶτων ἢ τῶν ὅλως μεμονωμένων· ἄλλως ὁ ἐξαντλητικὸς κατάλογος τῶν ἀνασκαφῶν θά ἔφερε πολὺ μακράν, χωρὶς νά προσθέσῃ τι οὐσιαστικόν Ὀνόματα πολλῶν ἀνασκαφῶν παρελείφθησαν, ἐνῶ ἀνεγράφησαν ἄλλα μᾶλλον δευτερευόντων. Θεωρῶ παράλειψιν ὅτι δὲν ἐγένετο μνεία τοῦ ἀρχιτέκτονος - ἀρχαιολόγου Piet de Jong καὶ τοῦ ζωγράφου Stefani, ἀμφοτέρων ἐπὶ μακρὸν ἐργασθέντων ἐν Κνωσῷ καὶ Φαιστῷ. Θά ἦτο σκόπιμον νά προσετίθετο βραχεῖα ἱστορία τοῦ Μουσείου Ἑρακλείου, ἀφοῦ μάλιστα εἰς τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ στηρίζεται τὸ βιβλίον

Εἰς τὴν περιγραφὴν τῆς ἐξειξεως τῆς νεολιθικῆς περιόδου δὲν διεστάλησαν σαφῶς κατὰ τὰ προϊόντα των αἱ τρεῖς φάσεις Ἐυρίσκω ὅτι γενικῶς ὑπετιμήθη πολὺ ἡ κρητικὴ νεολιθικὴ παραγωγὴ ἀπέναντι τῆς παραγωγῆς τῆς Θεσσαλίας, Τρανσυλβανίας καὶ Ἰράν - Μεσοποταμίας. Ἡ ποικιλία τῆς χαρακτῆς διακοσμῆσεως, ἡ θναυμασία στολίδωσις τῆς ἐπιφανείας, ἡ ἐξσίμετος ποιότης τῆς στιλβάσεως, ἡ ὕπαρξις λεπτοτάτων ἀγγείων καὶ ἡ ἐπιφανειακὴ πολύχρωμος χρωῶσις (μελετηθεῖσα τὸ πρῶτον ἐν Φαιστῷ) δὲν ἐξετιμήθησαν ὅσον ἔπρεπε.

*Ατυχῶς τὰ προδυναστικά ἀγγεῖα δὲν εὐρέθησαν ἐντὸς καθωρισμένων πρωτομινωικῶν στρωμάτων.—Ἐκ παραδρομῆς ἐσημειώθη ὡς χρονολογία τοῦ προχιτιτικοῦ πολιτισμοῦ 2300 - 1200 π. Χ.—Εἶναι πολὺ ἀμφίβολον ἂν τὰ χρυσᾶ κοσμήματα τῆς Οὐρ εἶναι τὰ πρότυπα τῶν χρυσῶν πρωτομινωικῶν κοσμημάτων.—Αἱ πρωτολιβυκαὶ σχέσεις δὲν ἀνάγονται εἰς τὸ τέλος, ἀλλ' εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς πρωτομινωικῆς περιόδου.

Αἱ πριγκηπικαὶ ἐπαύλεις καὶ αἱ εὐρύχωροι κατοικίαι δὲν ἀνήκουν εἰς τὴν παλαιοανακτορικὴν περίοδον, ἀλλὰ εἰς τὴν δευτέραν φάσιν τῆς νεοανακτορικῆς.—Τὸ κέντρον τοῦ βάρους κατὰ τὴν πρωτομινωικὴν περίοδον δὲν εἶναι μόνον εἰς τὴν Ἀνατολ. Κρήτην, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν νότιον Κεντρικὴν (πεδιάδα Μεσαρᾶς).—Οἱ Ἰωνεες δὲν ἦσαν Μινυαὶ καὶ ὁ μεσοελλαδικὸς πολιτισμὸς δὲν εἶναι μινυακός· ἐκ παρεξηγήσεως ὠνομάσθησαν ὑπὸ τοῦ Schliemann μινυακὰ ἀγγεῖα τὰ τεφρὰ μεσοελλαδικά.—Ἀποικιῶν μινωικῶν ἐγκατάστασις δὲν φαίνεται νά εἶνε κατὰ τὴν παλαιοανακτορικὴν ἐποχὴν παρὰ μόνον εἰς τὴν Φυλακωπὴν τῆς Μήλου.—Αἱ σχέσεις μὲ τὴν Ἀνατολὴν δὲν φαίνονται ἄμεσοι· εἰσαγωγὴ κυλίνδρων τινων δὲν ἀποδεικνύει πυκνὴν ἐπικοινωνίαν· ὑπάρχουν ὁμοιὰ δεσμὰ συγγενείας, ἄγνωστον ἀπὸ πότε χρονολογούμενα. Εἰς ταῦτα ὑφείλονται αἱ ὁμοιότητες ἀντικειμένων τοῦ Σουμεριακοῦ κύκλου μὲ ἀντίστοιχα μινωικὰ ἢ ἀνάλογοι θρησκευτικαὶ ἀντικλήψεις τῆς Μεσοποταμίας καὶ τῆς Ἀνατολίας.—Ἡ χρονολογία τῆς ἐλεύσεως εἰς τὴν Κρήτην τοῦ ἐκ διορίτου εἰδωλίου τοῦ Waset User δὲν εἶναι ΥΜΙΙ, ἀλλὰ ΜΜΙΙ.—Ὁ ρόλος τῆς Ἀνατολ. Κρήτης κατὰ τὴν παλαιοανακτορικὴν περίοδον δὲν φαίνεται δευτερευών.

Ὁ συγγραφεὺς δὲν ἀσχολεῖται σχεδὸν μὲ τὸ ζήτημα τῆς αἰφνηδίας γενέσεως τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ εἴτε κατὰ τὴν ἄποψιν περὶ εὐρέος ἀποικισμοῦ τοῦ Ἑβανς εἴτε κατὰ τὴν ἄποψιν περὶ ἐπιδρομῆς εἰς τὴν Κρήτην τῶν Ἀχαιῶν καὶ μεταφορᾶς θησαυρῶν, τεχνιτῶν κλπ. τῶν Wace, Karo κ.ά., καίτοι φαίνεται παραδεχόμενος τὴν πρῶτην, ἀφοῦ παραδέχεται τὴν καταστροφὴν τοῦ 1600 ὡς γεωλογικῆς φύσεως καὶ ὁμιλεῖ περὶ εὐρέος ἀποικισμοῦ τῶν νήσων.—Τὰ ὀνόματα εἰς γενικὴν πτῶσιν Oeneus, Spermeus, Hélaïsois κακῶς ἀποδίδουν τὰ: Οἰνοῦς, Σπερμούς καὶ Ἑλαΐδος.—Τὸ χαρακτηριστικὸν εἰδῶλιον ἐκ τοῦ σηλαίου Πατσοῦ τῆς εἰκ. 801, ἀφοῦ εἶναι ΥΜΙΙΙ, δὲν εἶναι δυνατόν

νά είναι προγενέστερον τοῦ 1400 καὶ ἀπέχει αἰσθητικῶς τῆς χρονολογίας αὐτῆς.— Ἐντὶ Menhéperre Sénét γράφε Men · cheper · re · seneb, ἐντὶ Athaimenes γράφε Athaimenes.— Ἡ προταθεῖσα ἐξίωσις τῶν Zakkara μὲ τοὺς Τεύκρους ἢ τοὺς κατοίκους τοῦ Ζάκρου εἰς οὐδὲν στηρίζεται.

Καίτοι ἀναγνωρίζω ὅτι ὀρθῶς ἐπέμεινε ὁ συγγραφεὺς εἰς τὸ κεφάλαιον τῆς θρησκείας, ὡς κυρίου κινήτρου τῆς μινωικῆς δημιουργίας, εὕρισκω ὅτι ἡ διαπραγμάτευσις ἐγένετο κατ' ἀσύμμετρον τρόπον, ὅστις εἶναι δυνατὸν νὰ παραπλανήσῃ τὸν ἀναγνώστην. Ἀκολουθήσας τὰς εἰδικὰς μελέτας περιέλαβεν ἔξαντλητικὸς καταλόγους τῶν Ἱερῶν Κορυφῶν καὶ τῶν Κρυπτῶν τῶν οἰκιακῶν ἱερῶν, οὗτω δὲ παρουσιάζεται ἑλλιπὴς ἡ ἀναγραφὴ τῶν ἄλλου τύπου ἱερῶν δωματίων (εἰμερῶν ἱερῶν, τοῦ ὁποίου νῦν τὸ χαρακτηριστικώτερον παραδειγμα εἶναι τὸ ἱερὸν τοῦ Μεγάλου Βαθυπέτρου, τῶν μετὰ θρανίου ἱερῶν, τῶν ἱερῶν σπηλαίων, τῶν ἱερῶν κρηνῶν κλπ.). Ἀντιδρῶν εἰς τὴν γενικὴν παραμέλησιν τῆς πλευρᾶς τῆς λατρείας οὐρανίων θεοτήτων ἐκ μέρους τῶν εἰδικῶν ἐπιστημόνων, περιέστη ὁ Ζ εἰς τὸ ἀκριβῶς ἀντίθετον: εἰς τὴν παραδοχὴν σχεδὸν ἀποκλειστικῶς οὐρανίων θεοτήτων, αἵτινες περιεβλήθησαν βαθμηδὸν μὲ πολὺ εὐρυτέραν, σχεδὸν καθολικὴν κοσμικὴν ἔξυσίαν καὶ ἐνεφανίσθησαν εἰς ποικίλας παραλλαγὰς μορφῶν (avatars). Εἰς τὸ τελευταῖον γενικεύεται μία σύγχυσις μεταξὺ θεότητος, συμβόλου, ἀκολουθίου ζώου καὶ τοῦ διεπομένου ὑπ' αὐτῆς κόσμου. Οὐσιαστικῶς δὲ τοῦ διαφεύγει ἡ σπουδαιότης, ἐντὸς τοῦ μινωικοῦ τελετουργικοῦ, τοῦ ἱεροῦ δράματος, τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ νεαροῦ θεοῦ τῆς βλαστήσεως, τὸ ὁποῖον τόσαι παραστάσεις καὶ παραδόσεις βεβαίουν. Ἴσως τοῦτο συνέβη διότι ὁ Ζ. δὲν παραδέχεται τὴν λατρείαν τοῦ ἄρρενος ἰσχυροῦ θεοῦ οὔτε τοῦ νεαροῦ, ἔσαι μεταβαλλομένου, θεοῦ. Καὶ ὅμως τοῦ μὲν δευτέρου ὑπάρχουν ἀπεικονίσεις, τοῦ δὲ πρώτου ἡ παραδοχὴ εἶναι ἀναγκαία λόγῳ τῆς ἐκτάσεως τῆς λατρείας τοῦ θεοῦ ταύρου.

Καίτοι εἶναι πιθανόν ὅτι πολλὰ σκεῦη καὶ ἐργαλεῖα κοινῆς ἐμφανίσεως ἐχρησιμοποιοῦντο διὰ τελετουργικῶν σκοποῦς καὶ ὅτι ἱερὰ ἔννοια ὑπεκρύπτετο εἰς τὸν τόσον ἐπιμόνως εἰκονιζόμενον κόσμον βασικῶν διακοσμῆσεων (σπεύρας, σβάστικα, ἀστέρος κλπ.), γλωρίδος, θαλασσιῶν ὄντων, εἶναι ἐπικίνδυνον νὰ προβάλλῃ τις τὴν σχέσιν τούτων μὲ τὴν θρησκείαν, διότι τότε οὐδὲν ὄριον θὰ εὕρισκετο εἰς τὴν προβολὴν ταύτην.— Ἡ ἱερὰ τελετουργία βεβαίως δὲν ἔχει σαφῆ ὄρια μὲ τὰς ἀθλοπαιδιάς καὶ ἄλλας θεαματικὰς ἐπιδείξεις, αἱ ὁποῖαι γίνονται πρὸς τιμὴν τῆς θεότητος. Ὅμως εἶναι ὀρθὸν νὰ μὴ γίνεται σύγχυσις τῆς τελετουργικῆς πράξεως καὶ τῆς ἑορτασίου ἐπιδείξεως, ἥτις εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχη ὄρισμένον συμβολισμόν.

Ὄρθον θὰ ἦτο νὰ μὴ περιλαμβάνοντο εἰς τὸν κατάλογον τῶν ἱερῶν σπηλαίων ταφικὰ σπήλαια (ὡς τὸ τῆς Μαρωνιάς) ἢ σπήλαια διὰ τὰ ὁποῖα δὲν ἔχει ἀποδειχθῆ ὅτι ὑπῆρξαν τόποι λατρείας (ὡς τὸ τοῦ Μιαμοῦ ἢ τὸ τοῦ Καστελλίου Πεδιάδος). Τοῦ σπηλαίου Ψυχροῦ ἡ ἀκμὴ δὲν εἶναι εἰς τὴν ΜΜ, ἀλλὰ εἰς τὴν ΥΜ ἐποχὴν. Τὸ σπήλαιον Ἀρκαλοχωρίου δὲν εἶναι εἰς τοὺς πρόποδας τῆς Δίκτης. Ποῖον ἦτο τὸ σπήλαιον πλησίον εἰς τὸ Νίρῳ Χάνι; (σ. 29).— Γράφε Mazā ἐντὶ Mazal (σ. 30), Edichtis ἐντὶ Entichtis. Καίτοι αἱ παρατηρήσεις περὶ τῆς ἱερᾶς χρήσεως τῶν χρωμάτων κυανοῦ καὶ ἐρυθροῦ εἶναι ὀρθαί, φαίνεται ὑπερβολὴ ἢ ὑπόθεσις ὅτι πτηνὰ ἢ τετράποδα ἢ φυτὰ ἐξωγραφῆθησαν κυανᾷ ἢ ἐρυθρᾷ διὰ μαγικο-θρησκευτικὸν λόγον. Τὰ χρώματα ταῦτα εἶναι ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα χρησιμοποιούμενα τῆς ὠραιοχρωμικῆς κλίμακος τῆς μινωικῆς ζωγραφικῆς.— Τὰ μετὰ μαστῶν σκεῦη (ὡς τὸ τῶν Κυλαθιανῶν τὸ ἀναφερόμενον

εις τὴν σελ. 36) δὲν φαίνονται τελετουργικά, οὔτε αἱ ἔξοχαί των ὑποδηλοῦν μα-
στούς (πρβλ. πολλὰ ἀνευρεθέντα νῦν ἐν Φαιστῶ).—Τὸ χρυσοῦν ἔξάρτημα με-
τοὺς μαστοὺς προέρχεται ἐξ Ἁγίου Ὁνουφρίου (ὄχι ἐκ Μόχλου) καὶ ὀρθῶς ἐγέ-
νετο διόρθωσις εἰς τὸ ὑπότιτλον τῆς εἰκ. 202 (ὄχι ὁμοῦς εἰς τὸ κείμενον, σ. 36).
Οἱ ἀνακαλυφθέντες θολωτοὶ τάφοι μετὰ στρογγύλον θάλαμον ΜΜΠΒ χρόνων
εἰς τὴν περιοχὴν μεταξὺ Ἡρακλείου καὶ Κνωσοῦ (Τεκές καὶ Κεφάλαια) εἶναι
δύο καὶ ὄχι εἷς μόνον.—Οἱ λίθινοι κέρνοι μετὰ πολλὰς κοιλότητας ἀνεκαλύ-
φθησαν κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς οἰκίας καὶ ὄχι εἰς τάφους (σ. 38).—Ἀνεύρεσις δι-
σκων ζυγοῦ ἐγένετο εἰς πολλοὺς τάφους καὶ ὄχι μόνον εἰς τὸν τάφον τῆς Πα-
χυίμου. Ἴσως τοῦτο ἔχει σχέσιν μετὰ ἀντίληψιν περὶ ψυχοστασίας.

Ἄμφιβάλλω ὅτι τὰ κέρατα τῶν ὑπονεολιθικῶν ἀγγείων Παριίων καὶ σπη-
λαίου Εἰλειθυίας ἔχουν σχέσιν μετὰ τὰ ἱερὰ διπλᾶ κέρατα. Ὅμοιως αἱ προξο-
χαί τῶν ξιφῶν τοῦ σταυροσχήμου τύπου ἐκ Ζαφῆρ Παπούρας καὶ Σαντοφρίου
Κνωσοῦ (σ. 42). Τὰ μνηοειδῆ διὰ μικροῦ σφόγγου ἐπαναληφθέντα κοσμήματα
καμαραϊκῶν κυπέλλων δὲν δύνανται ἐπίσης νὰ ἔχουν ἱερὰν σημασίαν. Ἄμφι-
βολον εἶναι ἂν ὑπάρχη οἰοδήποτε συμβολισμὸς εἰς τὸν ἀστέρα - ρόδακα τοῦ ἐκ
Πλατάνου πηλίνου ἀντικειμένου (εἰκ. 204), ἀφοῦ μάλιστα τοῦτο εἶναι πῶμα
καὶ ὄχι περιάπτων.—Σημαντικὴ σειρά βαθμιδωτῶν πυραμιδωτῶν βάσεων δι-
πλῶν πελέκεων ἀνευρέθη εἰς τὴν ἑπαυλιν τῆς Ἁγ. Τριάδος (σ. 43).—Ἡ πιθα-
νὴ ἱερότης ὠρισμένων φυτῶν, ὡς τοῦ κρόκου καὶ τοῦ κρινου, δὲν ὀφείλεται
ἀσφαλῶς εἰς τὴν γένεσιν των ἐκ βολβοῦ κεκρυμμένου εἰς τὴν γῆν, ἀλλ' εἰς τὴν
μορφὴν των. Εἶναι ὑπερβολὴ ἢ ἀναξήτησις ἱερᾶς σημασίας εἰς ἅπαντα τὰ πα-
ριστανόμενα ἄνθη ἢ βλαστούς.—Μοῦ μένει ἀκατανόητον τὸ σημειούμενον ὅτι
τὸ εἰδώλιον τῆς ἐγκυμονούσης παριστᾷ τὴν γέννησιν ἐνὸς πιθήκου. Προφανῶς
γίνεται σύμφυρις δύο τελείως διαφόρων ἀντικειμένων, ἐνὸς ἐκ Γουρνιῶν καὶ
τοῦ ἄλλου ἐξ Ἁγ. Τριάδος (σ. 47).

Ἡ παράστασις τοῦ γνωστοῦ σφραγιδολίθου ἐξ ὀρείας κρυστάλλου, ὅστις
λέγεται ὅτι εὐρέθη εἰς τὸ Ἰδαῖον Ἄντρον, εἶναι προσφορὰ θαλασσίου τρίτω-
νος εἰς τὴν θεότητα καὶ ὄχι, ὡς καὶ ἄλλοι ὑπεστηρίζαν. Θεὰ σαλπίζουσα διὰ
τρίτωνος (σ. 51).—Πολὺ ἀμφίβολον εἶναι ὅτι ἡ πρόχους τοῦ Κατσαμπᾶ (εἰκ.
701) παρίσταται πολύμαστος· κυριαρχεῖ ἢ ἰδέα συνηλώσεως ἐλασμάτων μεταλ-
λικῶν σκεύους (πρβλ. ὁμοίαν δῆλωσιν ἤλων ἐπὶ σαρκοφάγων).—Ὁ Ζ. δὲν ἀνα-
φέρει παραλλήλως μετὰ τὸ πῆλινον φορεῖον θεότητος ἢ ἱερείας (σ. 55) τὸ φο-
ρεῖον τῆς γνωστῆς κνωσιακῆς τοιχογραφίας (Palanquin Fresco).—Ἐπερβολὴ
εἶναι ἢ ἀναξήτησις ἱερᾶς σημασίας εἰς παίγνια καθαρῶς ἀθλητικά, οἷα ἡ πά-
λη καὶ ἡ πυγμὴ (σ. 56).—Τέλος δέον νὰ παρατηρήσω ὅτι πολὺ ὀλίγον ὁ συγγρα-
φεὺς ὠμίλησε περὶ τῶν μινωικῶν δαιμόνων, οἵτινες παίζουσι, φαίνεται, σημαν-
τικὸν ρόλον ὡς βοηθητικαὶ δυνάμεις τῆς θεότητος.

Ὁ Ἐβανς ἠρμήνευσε τὰ πρωτολιβυκὰ στοιχεῖα τῆς ἀρχομένης πρωτομι-
νωικῆς περιόδου ὡς ὀφειλόμενα ὄχι εἰς ἀπλῆν ἐπίδρασιν, ἀλλ' εἰς τὴν εἰσοδον
εἰς τὴν Κρῆτην ἐνὸς πρωτολιβυκοῦ φυλετικοῦ στοιχείου. Φυλετικαὶ συγγένειαι
μετὰ τὴν Ἀνατολὴν καὶ τὴν πρωτολιβυκὴν - αἰγυπτιακὴν περιοχὴν ἐρμηνεύουν
περισσότερον τὰς ὁμοιότητας ὠρισμένων ἀντικειμένων μετὰ ἀντίστοιχα τῶν περι-
οχῶν τούτων παρὰ ἢ ὑπόθεσις ὅτι οἱ Μινωῖται δημιουργοῦντες εἶχον πρότυπα
συμμερικὰ, βαβυλωνιακὰ ἢ πρωτολιβυκὰ.—Τὰ μικροσκοπικὰ λίθινα ἀγγεῖα δὲν
εἶναι χαρακτηριστικὰ μόνον τῆς δευτέρας πρωτομινωικῆς φάσεως, ἀλλὰ καὶ τῆς
τελευταίας πρωτομινωικῆς καὶ τῆς πρώτης μεσομινωικῆς.—Ἐξ αἰτίας τῆς προ-

μνημονευθείσης συνδέσεως τῆς παλαιοανακτορικῆς περιόδου μὲ τὴν πρώτην νεοανακτορικὴν φάσιν (MMIII) δὲν γίνεται διαστολὴ τῶν μορφῶν πρώτου καὶ δευτέρου ἀνακτόρου. Ὅμως φαίνεται ὅτι ὑπάρχει αἰσθητὴ διαφορά.—Ἡ παλαιοανακτορικὴ τοιχογραφία εἶναι γνωστὴ ἀπὸ ἐλάχιστα λείψανα καὶ ταῦτα εἶναι πάντα καθαρῶς διακοσμητικά.—Ἡ πηλοπλαστικὴ τοῦ τύπου τῶν εἰδωλίων Πισσο εφάλου εἶναι γνωστὴ καὶ ἐξ ἄλλων παραδειγμάτων τῆς Κεντρικῆς Κρήτης (εἰδώλιον Φαιστοῦ εἰκ. 460 καὶ κυρίως εἰδώλιον Συλλογῆς Γιαμαλάκη, τὸ ἀποκληθὲν Βριτόμαρις) πάντως εἶναι σχετικὴ μὲ τὴν παραγωγὴν τῶν περιφημῶν εἰδωλίων ἐκ φαγεντιανῆς τῆς Κνωσοῦ.—Δὲν γίνεται, διὰ τὸν αὐτὸν ὡς ἄνω λόγον, σαφὴς διαστολὴ τῆς παλαιοανακτορικῆς σφραγιδογλυφίας ἀπὸ τὴν νεοανακτορικὴν. Ἐπίσης δὲν δίδεται μὲ ἐνάργειαν τὸ μεταβατικὸν στάδιον ἀπὸ τὸν πολύχρωμον καμαραϊκὸν εἰς τὸν διχρωμον νατουραλιστικόν, τὸ ὁποῖον ἀκριβῶς ἀντιπροσωπεύει ἡ πρώτη νεοανακτορικὴ φάσις.—Τὰ κύρια χαρακτηριστικά τῆς νεοανακτορικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἀναγράφονται ἀσαφῶς. Τὸ ἐνιαῖον τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ σχεδίου ἔχει διαφύγει τὴν προσοχὴν τοῦ συγγραφέως.—Ἀσφαλῶς ὁ στεατίτης δὲν εἶναι ἢ συνηθεστέρα ὕλη διὰ τὰ λίθινα ἀγγεῖα τῆς νεοανακτορικῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ τὸ ἀλάβαστρον καὶ τὸ μάρμαρον ἐκ στεατίτου κατασκευάζονται μόνον τὰ μὲ παραστάσεις ἀνάγλυφα ἀγγεῖα. Παραλείπει ὁ Ζ. ἀτυχῶς νὰ ὀμιλήσῃ περὶ τῶν ἐξ ἡφαιστειογενῶν ὕλικῶν (βασάλτου, λιπαρίτου ὄψιανου) ἀριστουργημάτων ἐκ Κνωσοῦ, Ἁγ. Τριάδος καὶ Τυλίσου.—Τὰ νεοανακτορικὰ σχήματα τῶν σφραγιδολίθων δὲν εἶναι «πολὺ ποικίλα» (σ. 503), ἀλλ' οὐσιαστικῶς μόνον τρία ἢ τέσσαρα (φακοειδές, ἀμυγδαλοειδές, πεπιεσμένος κύλινδρος, κυρτὸν πρίσμα).—Ὡς περίοδον παρακμῆς χαρακτηρίζουν τὴν μετανακτορικὴν μινωικὴν περίοδον οἱ ἐπιστήμονες ἀσφαλῶς μόνον ἐν ἀντιπαρεβολῇ μὲ τὰς προηγηθείσας περιόδους τῆς ἀκμῆς ἐν τῷ συνόλῳ καὶ ἀπολύτως ἢ περιόδους δέον νὰ θεωρητῆαι ὡς ἀκμή. Ἄτυχῶς ὁ Ζ. δὲν ὀμιλεῖ περὶ τοῦ σαφῶς μυκηναϊκοῦ χαρακτήρος τῆς περιόδου ταύτης, ἀλλ' οὕτε περὶ τῆς μνημειακῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς ὡς ἐμφανίζεται εἰς τὴν Ἁγίαν Τριάδα καὶ τὴν Τύλισον, τῆς συνεχιζομένης εἰσέτι τοιχογραφίας καὶ ἰδίως τῆς ἐξαιρετοῦ τεχνικῆς (ὀπτήσεως, χρίσεως καὶ βερνικίου) τῶν ἀγγείων.

Εἰς τὸ κεφάλαιον τῆς γραφῆς ὁ Ζ. παραλείπει νὰ ἀναφέρῃ τὴν συνέχισιν τῆς ἱερογλυφικῆς γραφῆς κατὰ τὴν MMIII περίοδον (πέλεκυς Ἀρχαλοχωρίου καὶ Δίσκος τῆς Φαιστοῦ, περὶ τοῦ ὁποῖου ἀτυχῶς δὲν κάμνει λόγον).—Δὲν ἀναφέρει τὴν ἐξαιρετοῦν ἐργασίαν ταξινομήσεως καὶ δημοσιεύσεως κειμένων τοῦ Emmett Bennett, ὡς καὶ τὴν στατιστικὴν μελέτην τοῦ Ἑλληνοῦ Κτιστοπούλου (τὸν ὁποῖον ὅμως μνημονεύει εἰς τὰς προσπάθειάς ἀποκρυπτογραφήσεως).

Αἱ ἀπόψεις περὶ τῆς γλώσσης τῶν μινωικῶν πινακίδων τοῦ Georgiev εἶναι διατυπωμέναι ὀλίγον ἀσαφῶς. Ὁ Ζ. προφανῶς ἐμελέτησε περισσότερον τὰς ἐργασίας τούτου παρὰ τῶν ἀποκρυπτογραφησάντων τὰς πινακίδας Ventrīs καὶ Chadwick. Οὕτω ὀλιγώτερον μᾶς γνωρίζει σχετικῶς μὲ τὴν προσπάθειαν τῶν δύο σοφῶν παρὰ περὶ τῆς ἐναντίον των ἀσκηθείσης κριτικῆς (ἰδίως ὑπὸ τοῦ Georgiev καὶ τοῦ ὑπογράφοντος). Προφανῶς θέλει νὰ καταλήξῃ εἰς τὸ τελικῶς διατυπούμενον συμπέρασμα, ὅτι εὕρισκόμεθα ἀκόμη πολὺ μακρὰν ἀπὸ τὴν βεβαιότητα ἀναγνώσεως καὶ ὀρθῆς ἐρμηνείας τῶν μινωικῶν πινακίδων, καίτοι ἀναγνωρίζει ὅτι ἡ καταβληθεῖσα προσπάθεια ἀποτελεῖ σημαντικὴν προόδον πρὸς τὴν τελικὴν ἐπιτυχίαν.

Ὁ χάρις, ὅπου σημειοῦνται αἱ ἀρχαιολογικαὶ θέσεις, ἐγένετο μὲ μεγάλην ἐπιμέλειαν, καίτοι πολὺ ἀπέχει ἀπὸ τὸ νὰ ἔχῃ περιλάβῃ πάντας τοὺς νεολιθικούς καὶ μινωικούς χώρους.

Ἡ περὶ τῆς νεολιθικῆς καὶ μινωικῆς Κρήτης βιβλιογραφία διὰ νὰ εἶναι ὅσον πρέπει χρήσιμος θὰ ἔδει νὰ εἶναι πληρεστέρα καὶ μᾶλλον συστηματικῆ. Ἡ χρησιμοποίησις τῆς εἰς τὰς σημειώσεις παρεννευρομένης βιβλιογραφίας εἶναι πολὺ δύσκολος, ἂν μὴ ἀδύνατος.

Οἱ πίνακες ὀνομάτων, ὕλης καὶ περιεχομένων δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ θεραπεύσων τὴν ἐκ τῆς παραλείψεως τοῦ πίνακος τῶν εἰκόνων προκύπτουσαν ἀπορίαν.

Τὰ ἑλαφρὰ μειονεκτήματα τὰ ὁποῖα ἐμφανίζει τὸ ἔργον τοῦ Ζερβοῦ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ μειώσων αἰσθητῶς τὴν μεγίστην ἀξίαν του. Μειονεκτήματα πολὺ σοβαρώτερα ἀπαντᾷ τις συχνὰ καὶ εἰς αὐστηρῶς ἐπιστημονικὰ βιβλία. Ἀντιθέτως αἱ ἀρεταὶ τοῦ ἔργου, τόσον ὡς πρὸς τοὺς πίνακας ὅσον καὶ ὡς πρὸς τὸ κείμενον, εἶναι τόσον μεγάλαι, ὥστε νὰ καθιστοῦν ἐπιβαλλομένην τὴν ἀπόκτησιν αὐτοῦ δι' ὅσους ἔχουν ἐνδιαφέρον διὰ τὴν εὐρυτέραν αἰσθητικὴν μόρφωσιν καὶ βαθυτέραν γνῶσιν τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπίνης ἐξελίξεως. Πᾶς ἔπαινος ὀφείλεται πρὸς τὸν μοχθήσαντα διὰ τὴν παρουσίαν τοῦ ἀληθῶς μνημειώδους ἔργου καὶ πᾶσα εὐχὴ ἐπιβάλλεται νὰ συνοδεύσῃ τὴν ἐμφάνισίν του διὰ τὴν ὀλοκλήρωσιν τῆς προσπάθειας.

Ν. ΠΛΑΤΩΝ

Διευθυντὴς τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου

Fritz Schachermeyr, *Die ältesten Kulturen Griechenlands*, Stuttgart 1955, σ. 300, Taf. XVI.

Τὰ συνθετικὰ βιβλία τὰ διαπραγματευόμενα βασικὰ θέματα τοῦ προϊστορικοῦ κύκλου ὠρισμένης περιοχῆς εἶναι πολὺ ὀλίγα· ἀκόμη δὲ ὀλιγώτερα εἶναι ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα, στηριζόμενα εἰς τὴν συγκριτικὴν ἀρχαιολογίαν, πραγματεύονται γενικὸν θέμα διὰ τὴν εὐρεῖαν περιοχὴν τοῦ προϊστορικοῦ κόσμου, κατὰ τρόπον διδακτικὸν τῶν δεσμῶν τῶν διαφορῶν ἐντὸς αὐτοῦ κύκλων καὶ τῆς συνεξελίξεως τοῦ πολιτισμοῦ των. Διὰ τοῦτο τὸ βιβλίον τοῦ S. δέον νὰ χαιρετισθῇ μὲ ἰδιαίτερον χαρὰν, διότι πραγματεύεται περὶ τῶν ἀρχαιοτάτων πολιτισμῶν τῆς Ἑλλάδος ἐν τῇ συσχετίσει των μὲ τοὺς ἄλλους συγχρόνους προελληνικοὺς κύκλους. Ἢς τὸ ἔργον δὲν περιελήφθη ὁ κρητομυκηναϊκὸς κύκλος, διότι ἡ ἔκτασις τοῦ θέματος ἐπέβαλλε τὴν χωριστὴν τούτου διαπραγματεύσιν, ἣτις εὐχόμεθα νὰ γίνῃ λίαν προσεχῶς. Ὡς κάτω χρονικὸν ὄριον ἔχει τεθῆ τὸ ἔτος 2000 π. Χ., δηλ. ἡ ἀρχὴ τῶν παλαιότερων ἀνακτόρων τῆς Κρήτης καὶ τοῦ μεσοελλαδικοῦ πολιτισμοῦ.

Καὶ ἤτο πλέον καιρὸς νὰ ἐμφανισθῇ ἐν τοιοῦτον συνθετικὸν ἔρ-

γον, ἀφοῦ ἡ ἀνάγκη συντονισμοῦ τῶν δεδομένων ἐπρόβαλλεν ἐπιτακτική καὶ ἀφοῦ ἤδη βασικαὶ ἐπὶ μέρους δημοσιεύσεις παρείχον ἱκανὴν πρὸς τοῦτο βάσιν. Ὁ S., τοῦ ὁποίου ἡ εὐρύτης τῆς ἱστορικῆς καὶ ἀρχαιολογικῆς μορφώσεως, ἰδιαιτέρως ὡς πρὸς τοὺς προϊστορικοὺς κύκλους, ἔχει ἤδη ἱκανῶς δοκιμασθῆ μετὰ τὴν ἔκδοσιν τόσων πραγματειῶν, ἦτο εἰς ἓκ τῶν μᾶλλον καταλλήλων ἵνα ἀναλάβουν ἓν τοιοῦτον ἔργον. Καὶ ὀφείλει τις νὰ ὁμολογήσῃ ὅτι ἐπέτυχε μεγάλως τοῦ σκοποῦ του. Φυσικὰ εἰς θέμα τὸ ὁποῖον ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι πάντοτε ὑπὸ μελέτην καὶ εἰς τὸ ὁποῖον τόσοι ἀστάθμητοι παράγοντες παίζουσιν σημαντικὸν ρόλον εἶναι ἐπόμενον νὰ βλέπῃ τις ἐπιβαλλομένην τὴν προσωπικὴν σφραγίδα τοῦ διαπραγματευομένου, ἀφοῦ οὗτος προβάλλει τὰς ἰδίας θεωρητικὰς παραδοχάς, τὰς ὁποίας βεβαίως ζητεῖ νὰ στηρίξῃ δι' ὅσον τὸ δυνατόν πληρεστέρων ἐπιχειρημάτων. Πολλοὶ ἐπομένως θὰ διαφωνήσουν ὡς πρὸς ὠρισμένα σημεῖα, ἴσως μάλιστα καὶ ὡς πρὸς βασικὰς γενικὰς ἀπόψεις. Γεγονὸς ὅμως εἶναι ὅτι ἡ εὐρύτης τοῦ πλαισίου ἐντὸς τοῦ ὁποίου ὁ συγγραφεὺς θέτει τὰ διάφορα προβλήματα, θὰ ἐπιτρέψῃ τὴν ἐπὶ ἰσχυρὰς βάσεως συζήτησιν, ἣτις καὶ θὰ προχωρήσῃ πρὸς ἀσφαλεστέρας λύσεις. Ὁ S. ὁμολογεῖ ὅτι ἡ θέσις του ὡς πρὸς τὰ καθ' ἕκαστα προβλήματα εἶναι προκαταρκτικὴ καὶ ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ μεταβληθῇ διὰ τῶν δεδομένων τῶν μεγάλων ἀνασκαφῶν, ὡς εἶναι αἱ ὑπὸ τῶν Milojsic διενεργούμεναι εἰς Ὀτζάκι Μαγοῦλαν τῆς Θεσσαλίας, τὰς ὁποίας οὗτος προσωπικῶς παρακολουθεῖ. Σημαντικὸν εἶναι ὅτι τὸ ἀνασκαφικὸν ὕλικόν, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἡ συνθετικὴ μελέτη ἐβασίσθη, ἐπεσκέφθη ὁ ἴδιος κατὰ τὸ πλεῖστον.

Σκοπὸς τοῦ ἔργου ἐτέθη ἡ ὀρθὴ ἀναμέτρσις τῶν βορείων καὶ νοτίων - ἀνατολικῶν συστατικῶν παραγόντων τοῦ Ἑλληνικοῦ στοιχείου κατὰ τὴν παλαιότητα προϊστορικὴν περιόδον. Προέλευσις, χαρακτῆρ καὶ ἐπίδρασις τῶν παραγόντων τούτων ἐξετάζεται κατὰ τρόπον ἐμπειριστατικόν. Ἰδίως τὸ ὡς ἀντόχθονον πιστευόμενον στοιχεῖον ἀποδεικνύεται ὡς προελθὸν ἀπὸ τὸν κύκλον τοῦ παλαιοτάτου πολιτισμοῦ τῆς Πρόσω Ἀσίας. Βάσις τῆς ἀποδείξεως εἶναι τὸ ἀρχαιολογικὸν ὕλικόν καὶ τὰ διασωθέντα γλωσσικὰ στοιχεῖα ὑπὸ μορφὴν τοπωνυμίων ἢ λέξεων πολιτισμοῦ. Τὰ προβλήματα παραμένουν πάντοτε πολὺ δύσκολα καὶ διὰ τὴν ἀνεπάρκειαν τῆς γνώσεως τοῦ ὕλικου καὶ διὰ τὸ ἔξαιρετικῶς πολύπλοκον τῆς κινήσεως τῶν ρευμάτων διὰ τῶν μεταναστεύσεων ἢ διὰ μεταβιβαζομένων ἐπιδράσεων.

Μία σύντομος ἱστορία τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν τῶν σχετικῶν μετὰ τὸν ἐξεταζόμενον κύκλον ἀποτελεῖ μέρος τῆς εἰσαγωγῆς. Ἴσως δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ παραλειφθοῦν αἱ ἐρευναι εἰς τὴν Ἀνατολ. Κρήτην (Παλαίκαстро, Μόχλος, Βασιλική, Ψεῖρα, Ἁγία Φωτιά, Χαμαιζι) καὶ ἡ

ἐξερεύνησις τοῦ θολωτοῦ τάφου ἐν Ἐπεσωκάρι Μεσαράς. Ἐν τῷ μεταξὺ νέα δεδομένα, ἀδημοσίευστα εἰσέτι, προῆλθον ἀπὸ τὴν περιοχὴν Βιάννου, Φαιστοῦ καὶ Μαρωνιάς Σητείας. Δὲν ἐμνημονεύθησαν ἐπίσης αἱ ἔρευναι τῆς Κύπρου καὶ τῆς Κρήτης (ιδίως τῆς Φαιστοῦ).

Ἀκολουθεῖ ὡς ἄλλο τμήμα τῆς εἰσαγωγῆς κεφάλαιον διὰ τὴν ὀρολογίαν καὶ χρονολογίαν τῶν προϊστορικῶν περιόδων κατὰ περιοχάς, συνοδευόμενον ἀπὸ ἀντιπροσωπευτικούς πίνακας. Εἰς τούτων δίδει τὰ συστήματα ἀπολύτου χρονολογίας κατὰ τοὺς διαφόρους κυριωτέρους μελετητάς, ὅπου διαφαίνεται καθολικὴ ἢ τάσις νὰ βραχυνθῇ ἡ χρονολογία τῶν παλαιότερων περιόδων.

Ὁ Σ. παρακολουθεῖ ἀκολουθῶς τὴν ἐξέλιξιν εἰς τὴν Ἀνατολήν, εἰς τὴν ζῶν τῶν «συλλεκτῶν» (καρπῶν, θηραμάτων) τῆς 6ης χιλιετηρίδος καὶ εἰς τὴν τῶν «παραγωγῶν» τῆς 5ης, οἵτινες διανύουν τὸ καθαρῶς λιθικὸν καὶ ἀκολουθῶς τὸ κεραμικὸν στάδιον. Εἰς τὴν Γιάρμω, τὴν Ἱεριχώ, τὴν Κύπρο, τὴν Μερσίνην, εἰς θέσεις δηλ. μακρὰν ἀκρόμην τῶν μεγάλων ποταμῶν παρακολουθοῦνται οἱ πρῶτοι συνοικισμοὶ τῆς Πρόσω Ἀσίας καὶ συσχετίζεται ἡ παράλληλος ἐξέλιξις τῆς βορείας Ἀφρικῆς, ἰδίως τῆς ἄνω κοιλάδος τοῦ Νείλου. Ἡ ἐξέλιξις παρακολουθεῖται περαιτέρω κατὰ τὴν τετάρτην χιλιετηρίδα, ὅπου διὰ πρώτην φορὰν ἐμφανίζεται τὸ μέταλλον, χαρακτηρίζον οὕτω τὴν περίοδον ὡς χαλκολιθικήν· περιγράφονται αἱ ἀλλεπάλληλοι φάσεις τῆς περιόδου ταύτης καὶ ὁ πρῶτος ἐνδιαφέρων οἰκιστικὸς πολιτισμὸς (μὲ κυρίας φάσεις τῆς Τέλλ Χαλάφ, Ἐλ Ὀμπαῖντ καὶ Οὔρουκ). Εἰς τὴν πνευματικὴν δημιουργίαν δίδει τὴν σφραγίδα ἡ ὑπερεκτίμησις τῆς ἀρχῆς τῆς γυναικείας γονιμότητος καὶ μητρότητος, καὶ ἐπ' αὐτῆς στηρίζεται ὁ θρησκευτικὸς κύκλος τῆς λατρείας θεοτήτων τῆς γονιμότητος καὶ τῆς βλαστήσεως, ὡς καὶ ἡ διαμόρφωσις μητραρχικῶν συστημάτων.

Τόσον παλαιὰ ἀντίστοιχος ἐξέλιξις δὲν ὑπάρχει εἰς τὴν δυτικὴν Μ. Ἀσίαν, τὴν Βαλκανικὴν καὶ τὴν λοιπὴν νοτιανατολικὴν Εὐρώπην, ὅπου στοιχειώδης παραμένει ἡ ἐπιπαλαιολιθικὴ καὶ μεσολιθικὴ φάσις. Ἡ παρατηρουμένη αἰφνηδία πρόοδος μὲ τὴν ἀρχὴν τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς ὀφείλεται λοιπὸν, κατὰ τὸν συγγραφέα, εἰς διεισδυσιν ἐκπολιτιστικοῦ ρεύματος ἐξ Ἀνατολῶν καὶ συγκεκριμένως ἐκ τῆς μεσοποταμιακῆς καὶ κίλικακῆς περιοχῆς, ὡς ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν παρατηρουμένην τυπολογικὴν ἀντιστοιχίαν εἰς τὴν κεραμικὴν καὶ πηλοπλαστικὴν. Τὴν τελικὴν ἀπόδειξιν τῆς ἐξ ἀνατολῶν διεισδύσεως ταύτης πιστεύει ὅτι φέρουν αἱ συνεχιζόμεναι ἀνασκαφαὶ εἰς Ὀτζάκι Μαγούλαν τῆς Θεσσαλίας. Παράλληλον ρεῦμα εἰσδύει ἀπὸ τὴν Β. Ἀφρικὴν εἰς τὴν Ν. Εὐρώπην καὶ τὰς νήσου τῆς Μεσογείου. Ἀμφότερα τὰ ρεύματα δημιουργοῦν τὸν χαρακτηριστικὸν νεολιθικὸν πολιτισμὸν τῆς Εὐ-

ρόπης. Ἐπὶ τὰ εἰσαχθέντα στοιχεῖα εἶναι αἱ λαβαί, ἡ συστροφὴ ὡς θέμα, ἡ γραπτὴ κεραμεικὴ, χαρακτηριστικὰ σχήματα ἀγγείων καὶ τὰ λεγόμενα προελληνικὰ τοπωνύμια. Γέφυρα μεταβιβάσεως ὑπῆρξεν ἡ Μ. Ἀσία. Ὁ πολιτισμὸς Πρωτοσέσκλου καὶ Σέσκλου ἐξεπήγασαν κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον, ἐνῶ ἐπὶ τῆς Κρήτης ἐγένετο πολλαπλὴ διασταύρωσις ρευμάτων. Πρὸς πίστωσιν ὁ Σ. προσάγει ὕλικὸν συγκρίσεως, στηριζομένης εἰς τὰ σχήματα καὶ τὴν διακόσμησιν. Παραδέχεται ἕξ ἄλλου τὴν περαιτέρω διείσδυσιν τοῦ ρεύματος εἰς τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἀποκληθεῖσαν Σεσκλοιδῆ ἔξωτερικὴν ζώνην (παραδουνάβειον, Σερβίας, Ἰταλίας κλπ). Ὁ συγγραφεὺς καταπολεμεῖ τὰ ἐπιχειρήματα ἐκείνων οἱ ὁποῖοι πιστεύουν εἰς ἀνεξίτητον προέλευσιν ἀναλόγων εἰδῶν πολιτισμοῦ ὑπογραμμίζει ὅτι τοῦτο δὲν εἶναι δυνατόν νὰ συμβαίῃ διὰ τὰ εἰδικῆς μορφῆς προϊόντα. Δὲν θεωρεῖ δὲ ἰσχυρότερον τὸ ἐπιχείρημα τῆς μεγάλης ἀποστάσεως, ἀφοῦ πολλὰ παραδείγματα ὑπάρχουν μεταλαμπαδεύσεως πολιτισμῶν εἰς πολὺ μεγαλυτέρας ἀποστάσεις.

Ὅτι ἠδύνατό τις νὰ προβάλλῃ, πιστεύω, ὅτι ἡ σύγκρισις γινομένη βάσει προχείρων σχεδίων καὶ κατ' ἐπιλογὴν ἕξ οὐσιαστικῶς ἀπεράντου ὕλικου, δύναται νὰ ὀδηγήσῃ εἰς ἐσφαλμένα συμπεράσματα, ἐφ' ὅσον δὲν λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν αὐτὴ ἡ ἔμφη, τὸ χρῶμα καὶ ἡ ἔκφρασις ἐκάστου κύκλου. Τοῦτο φυσικὰ δὲν σημαίνει ἄρνησιν τῆς θέσεως τοῦ Σ., ἀλλ' ὑπογραμμίζει τὴν ἀνάγκην νὰ βασισθῇ ἡ σύγκρισις εἰς ἐσωτερικὰ καὶ ὄχι τόσον ἐξωτερικὰ στοιχεῖα. Ὁ συγγραφεὺς δίδει κατόπιν ἀνάλυσιν τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ Σέσκλου (ὑπὸ τὴν εὐρυτέραν ἔννοιαν) μὲ τὰς διαδοχικὰς φάσεις του καὶ τὰς τοπικὰς παραλλαγὰς καὶ μᾶς γνωρίζει ἐν ἑκ τῶν κυριωτέρων κέντρων του, μορφῆς πολίχνης, τὸ Σέσκλο. Πραγματεύεται περὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, τῶν τάφων, τῆς πηλοπλαστικῆς, τῆς κεραμεικῆς, περὶ τῶν σφραγίδων καὶ τῶν ἐργαλείων χωρὶς νὰ παραλείψῃ νὰ σημειώσῃ τὰς ὁμοιότητας, ἀλλὰ καὶ τὰς διαφορὰς μὲ τὰ ἀνατολικά, αἵτινες ἀποδεικνύουν αὐθυπόστατον περαιτέρω ἐξέλιξιν. Θεωρεῖ ἀποδεδειγμένην τὴν λατρείαν τῆς θεᾶς τῆς γονιμότητος καὶ τοῦ νεαροῦ ἰθυφαλλικοῦ θεοῦ.

Δεικνύει ἀκολούθως πῶς ὁ νεολιθικὸς πολιτισμὸς τῆς Κρήτης ἀνεπτύχθη διὰ διασταυρώσεων ρευμάτων ἐκ τῆς Β. Ἀφρικῆς, Ἀνατολίας, Ἀνατολῆς καὶ τῆς περιοχῆς πολιτισμοῦ Σέσκλου. Ἴσως θὰ ἦτο ὀρθὸν ἢ μακρὰ ἐξέλιξις τοῦ πολιτισμοῦ τούτου νὰ παρακολουθηθῇ κατὰ φάσεις καὶ νὰ μὴ ἀναζητῆται δι' ἕκαστον στοιχεῖον χωριστὴ προέλευσις, ἀφοῦ ἡ ἐνόησις τῆς νεολιθικῆς ἐκφράσεως ἐν Κρήτῃ εἶναι ἀδιαιφισβήτητος. Ὁρθότερον δὲ θὰ ἦτο νὰ ὀρισθῇ σαφῶς ἡ ἔκτασις τοῦ εἴδους τούτου τοῦ νεολιθικοῦ πολιτισμοῦ ἔξω τῆς Κρήτης. Πιστεύω ὅτι εἶναι βασικὸν σφάλμα νὰ ἀποδίδωνται εἰς τὸ νεολιθικὸν στοιχεῖον

τὰ προελληνικά τοπωνύμια τῆς Κρήτης, ἀφοῦ εἶναι φυσικὸν νὰ ἦσαν φορεῖς τούτων οἱ μεσογειακοὶ οἱ δημιουργήσαντες τὸν μινωικὸν πολιτισμόν· ἄλλως θὰ εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι οἱ τελευταῖοι δὲν ἔδωσαν τοπωνύμια καὶ ὅτι ξένα πρὸς αὐτοὺς εἶναι αἱ ἀντίστοιχοι διαμορφώσεως λέξεις πολιτισμοῦ! Ἡ ὑποτίμησις τοῦ νεολιθικοῦ πολιτισμοῦ τῆς Κρήτης ἀφ' ἑτέρου ἀπέναντι τοῦ πολιτισμοῦ Σέσκλου δὲν εὐσταθεῖ: ἡ κεραμεικὴ παρουσιάζει ποικίλους διακοσμῆτικὸς ρυθμοὺς καὶ τεχνικάς, αἴτινες προοδοποιοῦν εἰς πολλοὺς μινωικὸς ρυθμοὺς (Βασιλικῆς, Πύργου, Παριόρων, στολιδωτῶν, χαρακτῶν κυκλαδομόρφων κλπ.). Ὑπάρχουν λεπτότατα νεολιθικά ἀγγεῖα καὶ ἡ στίλβωσις ἔφθασεν εἰς ἀπαράμιλλον ὕψος. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἴσως εἶναι μᾶλλον ἀνεπτυγμένη τῆς τοῦ Σέσκλου. Τὰ λίθινα ἐργαλεῖα ἐμφανίζουν ποικιλίαν καὶ ὁ σφυροπέλεκυς εἶναι γνωστός· ἡ λεπτὴ κατεργασία των ἔξ ἔξαιρέτων λίθων εἶναι ἐνίοτε καταπληκτικὴ. Τὸ εἶδωλον Συλλογῆς Γιαμαλάκη εἶναι πολὺ ἀνώτερον παντὸς θεσσαλικῶ.

Τὴν διείσδυσιν τοῦ ἀνατολικοῦ στοιχείου διὰ μέσου τῆς ζώνης τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ Σέσκλου παρακολουθεῖ ὁ S. μέχρι τῆς Σεσκλοειδοῦς ἔξωτερικῆς ζώνης (πολιτισμοὶ Starcevo, Kőrös, Kremikovec, Glavanesti) μὲ τὴν ἄνισον κατανομήν καὶ τὰς σχετικὰς ἰδιορρυθμίας.

Εἰς τὸ δεύτερον μέρος τοῦ βιβλίου του ὁ συγγραφεὺς πραγματεύεται πῶς ἡ ἔξ ἀνατολῶν διὰ τοῦ νότου διείσδυσις ἀνέκοιπε τὴν περαιτέρω πορείαν της μὲ τὴν συνάντησιν τῶν ἰσχυρῶν πολιτισμῶν πρὸς βορρᾶν Boian καὶ Bandkeramik (ταινωτῆς κεραμεικῆς), σαφῶς ἀντιδιαστελλομένων ἀπὸ τὰ θέματα διακοσμῆσεως χαρακτῆς - κοιτῆς καὶ ταινιῶν μὲ σπείρας καὶ μαιάνδρους καὶ ἀπὸ σχήματα ἀγγείων τελείως διάφορα. Ὡρισμένα στοιχεῖα (μὲ αὐτὰ καὶ ὁ διπλοῦς πέλεκυς) εἰσέδυσαν εἰς τὰς περιοχὰς τούτων ἐκ τῆς σεσκλοειδοῦς ζώνης· εἰς τὸ σύνολον ὅμως οἱ ὡς ἄνω πολιτισμοὶ παρέμειναν αὐθύπαρκτοι, χαρακτηριστικοὶ τῶν αὐτοχθόνων τῆς Μέσης Ἐθρώπης. Ἡ ἀρχὴ των πίπτει εἰς τὸ τέλος τῆς 5ης χιλιετηρίδος.

Κατὰ τὴν νεωτέραν νεολιθικὴν περίοδον μεταξὺ τῶν περιοχῶν τοῦ Δουνάβεως γίνεται ὀλόκληρος σειρὰ ἀλληλεπιδράσεων, τὰς ὁποίας ἀναλύει ὁ συγγραφεὺς. Οἱ ρυθμοὶ κεραμεικῆς γίνονται οὕτω ποικιλώτεροι καὶ μὲ δυναμικώτερον περιεχόμενον. Ἰδίως παρουσιάζεται ὡς ἐνδιαφέρουσα ἡ εἴσδος εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἔξωτερικῆς Σεσκλοειδοῦς ζώνης νέων σχημάτων, ὡς τῆς ὀπωροδόχης καὶ τοῦ μετὰ κωνικοῦ λαιμοῦ μὲ φουσκωτὴν κοιλίαν δοχείου, καὶ διακοσμῆσεων ὡς τῆς θεούσης σπείρας καὶ τῆς συστροφῆς, ἡ ὁποία μετέβαλε τὴν ἐμφάνισιν τῆς κεραμεικῆς καὶ ἐδημιούργησεν εἶδος «κοινηῆς» ἀνατολικῆς ταινωτῆς κε-

ραμεικής. Πιθανῶς τοῦτο συνεδυσάσθη μὲ μετακίνησιν τῶν λαῶν τῆς μέσης Εὐρώπης πρὸς τὰ Βαλκάνια, ἥτις φέρει πρὸς, οὕτως εἶπεῖν, διαιλεκτικὴν ἀλληλεπίδρασιν.

Ὁ συγγραφεὺς παρακολουθεῖ τὴν διείσδυσιν τῶν ἰδιορρυθμιῶν τῆς ταινωτῆς κεραμεικῆς εἰς τοὺς πολιτισμοὺς Starcevo III (τῆς Σερβίας - Μακεδονίας) καὶ Γαληψοῦ (ΔΝ Θράκης - Χαλκιδικῆς) καὶ ἰδίως εἰς τὸν πολιτισμὸν Διμηνίου, τοῦ τελευταίου διαστελλομένου ἀπὸ τοὺς προηγουμένους ἀπὸ τὴν συνήθη χρῆσιν τοῦ μαιάνδρου εἰς θέματα τοῦ τύπου τοῦ ἀπείρωζ ἔκτατοῦ. Περιγράφεται τὸ κύριον κέντρον τοῦ πολιτισμοῦ, ἡ ἀκρόπολις τοῦ Διμηνίου, οἱ περίβουλοι τῶν τειχῶν καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ μέγαρα· ὁ τύπος τῶν τελευταίων ὑποστηρίζεται ὅτι ἔφθασεν εἰς Ἄνατολιν εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Δουνάβεως καὶ ὅτι ἐκεῖθεν ἐπέστρεψεν εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἡ αὐτὴ ἐπιστροφή πιστεύεται ὅτι ἐγένετο καὶ ὡς πρὸς βασικὰ τινα σχήματα καὶ διακοσμήσεις ἀγγείων. Πιθανὴ παρίσταται ἡ ἐκδοχὴ συνασπισμοῦ φυλετικῶν στοιχείων, μεταναστευσάντων ὁμοῦ εἰς Ἑλλάδα καὶ διαμορφωσάντων τὸν νέον πολιτισμὸν. Ἡ προώθησις ὠρισμένου κλάδου τῶν μέχρι Πελοποννήσου φαίνεται βεβαία, ἀλλ' ἡ κυρία περιοχὴ τῶν εἶναι ἢ τῆς Θεσσαλίας - Φθιώτιδος. Παράλληλως βαίνει ὁ πολιτισμὸς τοῦ Ὑπὸ - Σέσκλου. Παρὰ τὴν ἔλλειψιν ἐπαρκῶν στοιχείων ὁ S. παρακολούθησε τὴν πορείαν καθόδου, τὰ παρακλάδια καὶ τὴν ἀκτινοβολίαν.

Τὸ πρόβλημα τῆς μελανῆς στιλπνῆς κεραμεικῆς, ἐμπνευσμένης ἀπὸ τὴν μεταλλοτεχνίαν τῆς Ἀνατολίας, ζητεῖ νὰ λύσῃ μὲ τὴν παραδοχὴν μεταναστεύσεως ἐκ τῆς Μ. Ἀσίας, ἥτις προωθεῖται μέχρι τῆς Σερβίας καὶ δημιουργεῖ τὸν πολιτισμὸν Βίνκα· ἐκ τῆς περιοχῆς ταύτης ἔλκει τὴν καταγωγὴν ἢ τελευταία νεολιθικὴ κεραμεικὴ τῆς Ἑλλάδος, ἥτις διατηρεῖ τὴν μεταλλοτεχνικὴν ἐμφάνισιν (περίοδος Γ).

Τὸν πολιτισμὸν τῶν Κυκλάδων τῆς μὲν φάσεως Πηλοῦ συνδέει καὶ θεωρεῖ ὡς προερχόμενον ἐκ Κιλικίας, τῆς δὲ φάσεως Σύρου, ὅπου χαρακτηριστικὰ τὰ πλέγματα σπειρῶν καὶ αἱ θέουσαι σπεῖραι, συνδέει μὲ τὴν βορείαν περιοχὴν Butmir τῆς Βοσνίας, τῆς ἐπαφῆς γενομένης πιθανῶς διὰ θαλάσσης εἰς τὰς Δαλματικὰς ἀκτὰς. Δὲν ἀποκλείει μετανάστευσιν φύλων ἐκ τῆς ὡς ἄνω βορείας περιοχῆς. Τῶν περιόδων τούτων μέρος μόνον τῆς πρώτης χαρακτηρίζει ὡς νεολιθικὴν, τὴν δὲ ἐπομένην ὡς πρωτοχαλκῆν. Ἀναγνωρίζει παράλληλως ἐγκαταστάσεις προσωρινὰς κυκλαδικὰς εἰς τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα ἐντὸς ὑστερονεολιθικοῦ περιβάλλοντος («κυκλαδικὴν διατάραιον», ὡς τὴν ἀποκαλεῖ).

Εἰς τὸ τρίτον μέρος τοῦ βιβλίου ὁ συγγραφεὺς ἀπασχολεῖται μὲ τὸν πολιτισμὸν Αἰγαίου - Ἀνατολίας τῆς πρώτου χαλκῆς ἐποχῆς, ὅστις

ἔφθασεν εἰς κοινήν μορφήν διὰ τῆς ἀναμίξεως τῶν στοιχείων. Ἡ συχὴ χρησιμοποίησις τοῦ μετάλλου δημιουργεῖ νέα εἴδη πολιτισμῶν, εἰς τὰ ὅποια ἡ κεραμεικὴ δὲν ἔχει πλέον τὸν πρωτεύοντα ρόλον. Ἡ ὥθησις ἐδόθη ἀπὸ τὴν Μ. Ἀσίαν διὰ τὴν δημιουργίαν τοῦ πρωτοελλαδικοῦ πολιτισμοῦ μετὰ τὴν χαρακτηριστικὴν μεταλλομορφὸν κεραμεικὴν, κατ' ἀρχὰς εἰς τὴν κεντρικὴν Ἑλλάδα, εἶτα εἰς πολὺ εὐρύτεραν ζώνην. Μόνον εἰς τὴν Κρήτην ἡ κεραμεικὴ αὕτη ἐμφανίζεται παραλλήλως μετὰ τὴν γραπτὴν. Ὁ συγγραφεὺς παρακολουθεῖ τὰς ἀντιστοιχοῦσας ἐξελίξεις εἰς τὴν Ἀνατολίαν (Τροίαν, Κιλικίαν περιοχὴν Ἄλως) καὶ ἀντιθέτει τὴν ἐξέλιξιν εἰς τὴν Μεσοποταμίαν (φάσεις Οὐρούκ καὶ Ντζεμνὲτ Νάσρ), ὅπου φέρει βαιβλικὴν μεταβολὴν ἢ ἐφευρέσεις τοῦ κεραμεικοῦ τροχοῦ. Ἡ κοινότης πολιτισμοῦ Αἰγαίου - Ἀνατολίας βεβαιεῖται εἰς ἐντατικὰς μεταναστεύσεις καὶ ἐμπορικὰς ἐπιμίξεις. Περιγράφεται ἀκολούθως ὁ πρότερος χαλκοῦς πολιτισμὸς τῆς Μ. Ἀσίας, Ἀνατολίας καὶ Κιλικίας μετὰ τὴν μονόχρωμον κατὰ τὸ πλεῖστον κεραμεικὴν καὶ τὸν ἑντόνον οἰκιστικὸν χαρακτῆρά του, ἰδιαιτέρως δὲ ὁ τῆς Τρωάδος (Τροίας I - Τροίας V), μετὰ τὰ χαρακτηριστικὰ τεῖχη καὶ μέγαρα, τὰς πολεμικὰς ἀξίνας καὶ τοὺς ἐκ χρυσοῦ θησαυροὺς καὶ ὁ τῶν γειτονικῶν νήσων (Λέσβου, Λήμνου), εἶτα δὲ ὁ τρόπος ἐξαπλώσεως τῶν εἰς τὸ Αἶγαϊον (ιδίως Κυκλάδας) καὶ τὴν βόρειον Ἑλλάδα. Αἱ μορφαὶ τοῦ κοινοῦ τούτου πολιτισμοῦ εἰς τὰς Κυκλάδας, τὴν Στερεὰν καὶ τὰς Ἰονίους νήσους ἀποτελεῖ τὸ θέμα τῶν ἀκολουθούντων κεφαλαίων. Ἡ ἐξάπλωσις καὶ ἀκτινοβολία τοῦ Κυκλαδικοῦ Πολιτισμοῦ περιγράφεται μετὰ ἀκριβείαν, ὡς καὶ ἡ ἰδιοτυπία του παρὰ τὰς διαφόρους ἐπιδράσεις τὸν κύριον ρόλον ἀσκοῦν ἡ Σύρος καὶ ἡ Ἀμοργός. Παρακολουθοῦνται αἱ διάφοραί φάσεις τοῦ πρωτοελλαδικοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος μετὰ τὴν «Κυκλαδικὴν διατάραξιν», προσλαβόντος τὸν εἰδικὸν αὐτοῦ χαρακτῆρα μετὰ τὴν ἑναρξιν τῆς δευτέρας φάσεως, καὶ ἀναλίονται αἱ ἐπιδράσεις τῆς Ἀνατολίας καὶ τῶν Κυκλάδων, αἱ ἐπιβιώσεις τοῦ θεσσαλικοῦ πολιτισμοῦ, καὶ ἡ εἰσαγωγὴ στοιχείων ἐκ τῆς Β. Ἀφρικῆς διὰ τῆς Κρήτης τόσον εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν, τὴν πλαστικὴν ἢ γλυπτικὴν, μεταλλοτεχνίαν καὶ τὴν κεραμεικὴν ὅσον καὶ εἰς τὰ ταφικὰ ἔθιμα. Ἐμπόριον καὶ βιοτεχνία προσετέθησαν νῦν εἰς τὴν κατ' ἀρχὰς μονομερῆ γεωργικὴν ἀπασχόλησιν.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ παρακολουθήσις τῆς εἰσόδου τοῦ πρώτου ἰνδοευρωπαϊκοῦ φυλετικοῦ στοιχείου εἰς τὴν βόρειον καὶ εἶτα καὶ τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα (πλὴν τῶν νήσων καὶ τῆς Κρήτης). Ὁ πολεμικὸς νομαδικὸς λαός, βιαίως ἐγκατασταθεὶς, φέρει τὴν καταστροφὴν εἰς τὸν πρωτοελλαδικὸν πολιτισμὸν καὶ εἰσάγει ὡς νέα στοιχεῖα, τὸν πολεμικὸν σφυροπέλεκυν καὶ τὴν χαρακτηριστικὴν σχοινοδιακό-

σημειον ἢ γραπτὴν τεκτονικὴν κεραμεικὴν, ἕως δὲ καὶ τὸν ἵππον.

Εἰς τὴν περιγραφὴν τῆς ἐξελίξεως τῆς πρώτης χαλκῆς ἐποχῆς τῆς Κρήτης ὁ S. μὲ δισταγμὸν ἀναφέρει τὴν συνύπαρξιν τῆς ὑπονεολιθικῆς φάσεως εἰς τὴν κεντρικὴν Κρήτην μὲ τὴν πρωτομινωικὴν I τῆς ἀνατολικῆς. Ὁμιλεῖ περὶ τῶν τοπικῶν παραλλαγῶν, αἱ ὁποῖαι δημιουργοῦν πολλοὺς ρυθμοὺς (τὴν μὲ σιλιβωτὴν διακόσμησιν, τὸν ρυθμὸν Πύργου, τὴν τεφρὰν χαρακτὴν τύπου Πηλοῦ, τὴν γραπτὴν τοῦ Ἁγ. Ὀνουφρίου), μεταβατικὸς πρὸς τοὺς ἀνακτορικὸς μινωικοὺς, καὶ ἀποδεικνύουν διασταυρώσιν ἐπιδράσεων. Τὸ ἰθαγενὲς στοιχεῖον δίδει πάντως τὸν κύριον τόνον. Τὴν δευτέραν φάσιν χαρακτηρίζει ὡς συμπληγνύουσιν τὰ διάφορα στοιχεῖα: κυριαρχοῦν ἡ ἐξέλιξις τοῦ γραπτοῦ καὶ τὰ κηλιδωτὰ στίλβοντα ἄγγεῖα (ρυθμὸς Βασιλικῆς), μὲ ἤδη ἰδιότυπα τολμηρὰ σχήματα Πιστεύει ὅτι ἡ σπεῖρα παραμένει εἰσέτι ἄγνωστος (πρβλ. ὅμως τὴν λιθίνην πυξίδα τῆς Μαρωνιαῆς), καὶ ὅτι ἡ κεραμεικὴ δὲν φθάνει εἰς πλήρη ἀπόδοσιν λόγω τῆς τροπῆς πρὸς τὴν τεχνικὴν τῶν λιθίνων (ὑπερβολικὸν συμπέρασμα, ἂν κρίνη τις ἀπὸ τὸ ἐξαίρετον τῆς προμνημονευθείσης κεραμεικῆς). Ὁ S. ἀφ' ἑτέρου ἐξαίρει ὡς ἀπαράμιλλον τὴν τεχνικὴν τῶν λιθίνων ἄγγείων καὶ ἐφιστᾷ τὴν προσοχὴν εἰς τὴν ἰδιοτυπίαν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ πηλοπλαστικῆς. Τὴν γένεσιν τοῦ θόλου εἰς τὴν ταφικὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἀνάγει εἰς ἐπίδρασιν τῆς Β. Ἀφρικῆς· ὁμιλεῖ ἐπίσης περὶ τῶν παραλλήλων ἐπιδράσεων τῆς Αἰγύπτου, Μεσοποταμίας καὶ τῶν Κυκλάδων. Τὴν ἐμψύχωσιν τῆς διακοσμητικῆς μὲ σπεῖρας καὶ καμπύλας κατὰ τὴν τρίτην φάσιν ἀποδίδει εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῶν Κυκλάδων· ἡ ἔξαρσις τῆς γίνεται μὲ τὴν «ἀνοικτὴν ἐπὶ σκοτεινοῦ» τεχνικὴν. Αἱ τάσεις συστροφῶν καὶ περιστροφῶν, ὡς καὶ ὁ μαϊάνδρος, τὰ ὁποῖα ἐπικρατοῦν ἤδη εἰς τὴν σφραγιστικὴν, ἀποδίδονται εἰς ἐπιδράσεις κατερχομένης ἐκ τῶν Βαλκανίων. Αἱ ἔξωθεν ὅμως ἐπιδράσεις βοηθοῦν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν ἑνὸς λίαν κεινημένου παραστατικοῦ καὶ διακοσμητικοῦ κόσμου, ἰδιαίτερος ἐπιδίδοντας εἰς τὴν σφραγιστικὴν καὶ τὴν πολύχρωμον πλέον κεραμεικὴν. Ἡ κρητικὴ δημιουργία ἀποκτᾷ οὕτω αὐτοτέλειαν, ἥτις λαμπρῶς ἐκδηλοῦται εἰς τὰς ἀκολουθούσας ἀνακτορικὰς φάσεις.

Ὁ S. θὰ ἔδει νὰ ἀντιμετωπίσῃ, ἢ τοῦλάχιστον νὰ μνημονεύσῃ, τὸς ἀπόψεις τοῦ Doro Levi, αἵτινες ἐβασίσθησαν ἐπὶ θυμασίων σφραγιστικῶν δεδομένων ἐν Φαιστῷ, καὶ αἵτινες ἐνεφανίσθησαν εἰς προκαταρκτικὰς δημοσιεύσεις εἰς τὸ Bollettino d' Arte τῶν τελευταίων ἐτῶν. Κατὰ τὰς ἀπόψεις ταύτας ἡ Πρωτομινωικὴ ἐποχὴ μὲ τὰς τρεῖς φάσεις τῆς δὲν ὑπῆρξεν· αἱ φάσεις εἶναι ἁπλῶς ποικιλίαι τοπικῶν ρυθμῶν ἑντὸς τῆς πρώτης ἀνακτορικῆς περιόδου, διαδεχομένης ἀπ' εὐθείας τὴν νεολιθικὴν ἐποχὴν.

‘Ο συγγραφεὺς συνδέει μὲ τὴν ἐξάπλωσιν τοῦ μεγαλιθικοῦ πολιτισμοῦ ἀπὸ τὴν Β. Ἀφρικὴν εἰς τὰς νήσους τῆς Δυτ. Μεσογείου, τὴν Ἰσπανίαν, Βρετάννην καὶ Βρεταν. Νήσους τὴν ἐμφάνισιν ὄρισμένων θολωτῶν ἢ μεγαλιθικῶν κατασκευῶν ἐπὶ τῆς Κρήτης, Παλαιστίνης, Τίρυνθος κλπ. Ἡ χρησιμοποίησις τούτων διὰ τὰς ταφὰς καὶ διὰ τὴν λατρείαν ἀποδεικνύει ὅτι τοιαῦται μορφαὶ δὲν ἦσαν ἀπαραίτηται εἰς τὴν οἰκιστικὴν ἀρχιτεκτονικὴν εἰς χώρας ἔνθα τὸ ξύλον ἦτο ἄφθονον.

Συγκεκριαίῳ τὰ συμπεράσματά του διὰ τὴν πρώϊμον χαλκὴν ἐποχὴν παρατηρεῖ ὅτι, παρὰ τὰς τοπικὰς ἰδιοτύπους ἐξελίξεις, εἶχεν ἀποτελεσθῆ εἰς κοινὸς αἰγαιοανατολι(α)κὸς πολιτισμὸς (περιλαμβάνων καὶ τὴν Κιλικίαν), βασιζόμενος εἰς τὴν ἐθνικὴν κοινότητα καὶ τὴν διὰ τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου ἐπικοινωνίαν. Ἰσχυρὸς ὡς ἦτο δὲν διεσπάσθη διὰ τῶν ἐκ βορρᾶ μετακινήσεων καὶ διὰ τῶν ἀτομικῶν ἐξελίξεων. Ἡ διάσπασις ἐγένετο μόνον μὲ τὴν κάθοδον ἰσχυρῶν ἰνδοευρωπαϊκῶν στοιχείων περὶ τὸ 2000 π. Χ., τὰ ὅποια διὰ πρώτην φορὰν δημιουργοῦν ἑλληνικὸν πολιτισμὸν. Μόνον ἡ Κρήτη διέφυγεν τὴν κατάχωσιν καὶ ἐξηκολούθησε τὸν ἴδιον αὐτῆς καταπληκτικὸν δρόμον.

Εἰς τὸ τελευταῖον (τέταρτον μέρος) τοῦ βιβλίου του ὁ S. ἐξετάζει τὸν κόσμον ζωῆς τοῦ παλαιαιγαιακοῦ κύκλου ὡς βάσιν ἀναπτύξεως τοῦ κατόπιν ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ὡς ἓνα τῶν κυρίων δύο συνθετικῶν παραγόντων του (τοῦ ἄλλου ὄντος ἰνδοευρωπαϊκοῦ). Ὁ ἀρχικὸς κύριος φορεὺς ἦτο ὁ μεσογειακὸς ἀνθρωπολογικὸς τύπος, ὅστις διεμορφώθη περαιτέρω μὲ διαιστανρώσεις. Παραγωγικὴ βάσις ζωῆς μὲ βάσιν τὴν καλλιέργειαν τῆς γῆς, ἄγουσα εἰς μητροαρχικὸν κοινωνικὸν σύστημα, καὶ κοινότης ἰδιοτύπου γλώσσης χαρακτηρίζουν τὸν κύκλον. Ὁ συγγραφεὺς ἀναλύει τὴν θρησκείαν ὡς προελθοῦσαν ἐξ αὐτῆς τῆς βάσεως τῆς ζωῆς, τῆς γονιμότητος τῆς γῆς καὶ τῆς ἐξάρσεως τοῦ θήλεος. Ἡ ἐν τῇ γῇ ὠρίμανσις τῶν καρπῶν φέρει τὴν χθονίαν λατρείαν, ἐπιταθεῖσαν διὰ τῆς τότε ἐν ἐξελίξει εὐρισκομένης γεωλογικῆς κρίσεως τῆς αἰγαιακῆς περιοχῆς. Διὰ τοῦ διαχωρισμοῦ καὶ διανομῆς τῶν λειτουργιῶν τῆς θεότητος προέρχεται βαθμηδὸν μία πολυθεΐα ἢ πολυμορφία μιᾶς θεᾶς, ἀναγνωριζομένης εὐκόλως εἰς τὸν παραστατικὸν κύκλον τὰς ἐπιβιώσεις καὶ τὸ μέγα πλῆθος τῶν ὀνομάτων τῆς θεότητος. Ὁ νεαρός, θεὸς τῆς βλαστήσεως, καὶ ἡ νεαρὰ κόρη, θεὰ τῆς βλαστήσεως, λατρεύονται μὲ τὸ ἴσρον δρᾶμα τῆς διαδοχῆς τῶν ἐποχῶν. Τὸ λειτουργικὸν καὶ λειτουργικὸν τῆς θρησκείας ἐξελίσσεται ἀπὸ τὰς ἀντιλήψεις ταύτας, ὡς ἐκ τούτων ὀρίζεται καὶ ἡ μορφή καὶ ἡ θέσις τῶν ἱερῶν καὶ τῶν συμβόλων.

Καίτοι ἐκφεύγει τοῦ θέματος τοῦ βιβλίου του ἡ διαπραγματεύσις

τῶν ἐπιβιώσεων τῶν λοιπῶν μὴ θρησκευτικῶν στοιχείων, ὁ συγγραφεὺς ἀναφέρει τινὰ τῶν κυριωτέρων στοιχείων (τὸν οὐρμπανισμόν καὶ τὸ οἰκιστικὸν πνεῦμα, τὴν κλίσιν πρὸς τὴν πλαστικὴν καὶ τὴν ρωπογραφίαν, τὴν χαρὰν τοῦ χρώματος, τὴν ἀγάπην τῆς κηπευτικῆς, τὴν κλίσιν εἰς τὴν μουσικήν, τὴν ἔξαρσιν τῆς γυναικὸς κλπ). Δέον ὅμως νὰ παρατηρηθῇ ἐνταῦθα ὅτι οὔτε ἡ κλίσις πρὸς τὸ πλαστικὸν ὑπῆρξεν ἰσχυρὰ εἰς τὸν αἰγαιακὸν κύκλον οὔτε ἡ κλίσις πρὸς τὸ γραφικὸν εἰς τὸν ἑλληνικὸν καὶ τὴν ἀντιδιαστολὴν ταύτην δὲν τονίζει, ὡς θὰ ἔπρεπεν, ὁ S.

Τὸ βιβλίον κλείει μὲ τὴν διαπραγματεύσιν τοῦ αἰγαιακοῦ γλωσσικοῦ στοιχείου ὡς βάσεως τοῦ ἑλληνικοῦ. Περιγράφει τὴν μορφήν καὶ διασπορὰν τοῦ ἑλληνικοῦ τῶν τοπωνυμίων, παρέχων καὶ πέντε διαγραμματικούς χάρτας καὶ ἐκθέτει τὰς ἀπόψεις τῶν Kretschmer καὶ Brandenstein. Ἡ ἀλύψις τῆς περιοχῆς τοῦ ἀνατολικοῦ - αἰγαιακοῦ πολιτισμοῦ μὲ τὰ προελληνικὰ τοπωνύμια θεωρεῖται ἀποδεικτικὴ. Ἡ ἐξάπλωσις των θὰ ἐγένετο ὅχι μόνον κατὰ τὴν νεολιθικὴν ἢ χαλκολιθικὴν περίοδον, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν πρωτοχαλκὴν, κατὰ τὸν S., καὶ προωθήθη μέχρι τῆς σεσκλειδοῦς ἐξωτερικῆς ζώνης. Ἡ κατάχωσις των ἀπὸ τὰ ἐκ βορρᾶ κατελθόντα Ἰνδοευρωπαϊκὰ στοιχεῖα δὲν ἦτο πλήρης, ἢ γλῶσσα ὅμως μετεβλήθη καὶ παρέμειναν μόνον λέξεις τινες πολιτισμοῦ, καὶ εἰς ὠρισμένας περιοχὰς ἀνάμικτα γλωσσικὰ ἰδιώματα (ἰδίως εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν καὶ εἰς τὴν Κρήτην, ὅπου διεμορφώθη ἡ ἔτεσορητικὴ γλῶσσα). Ἐπωφελεῖται ὁ συγγραφεὺς ἵνα ὁμιλήσῃ περὶ τῶν κρητικῶν γραφῶν καὶ τῆς τελευταίας γενομένης ἀποκρυπτογραφήσεως τοῦ συστήματος B, καίτοι ταῦτα ὑπερβαίνουν τὸ χρονικὸν πλαίσιον τοῦ βιβλίου του. Τὸν ἐνδιαφέρει σχετικῶς τὸ προερχόμενον ἕξ αἰγαιακῆς ἐπιδράσεως ἑλληνικόν. Συμπεράσματα περὶ τῆς γλώσσης εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξαχθοῦν ἀπὸ τὴν Ἑτρουσκικὴν, Λυκικὴν, Λυδικὴν γλῶσσαν, ἀποδεικνύοντα διάφορον διάρθρωσιν ἐκείνης τῆς ἑλληνικῆς, ἣτις στηρίζεται πολὺ εἰς τὸ κλιτικόν. Ὁ συγγραφεὺς ὑποστηρίζει τὴν δυνατότητα συνυπάρξεως καὶ ἄλλων γλωσσῶν, ἀνηκουσῶν εἰς τὴν αὐτὴν γλωσσικὴν οἰκογένειαν, καὶ ἄλλων χαλαρώτερον συνδεομένων (τῆς λελεγιακῆς, ἴσως συγγενοῦς τῆς χατιτικῆς, τῶν γλωσσῶν τῶν φύλων τῆς ταινωτῆς κεραμεικῆς, τῶν πρωτολιβυκῶν καὶ τῶν πρωτοἰνδοευρωπαϊκῶν). Ἐξετάζεται τέλος τὸ πρόβλημα τοῦ βαθμοῦ συγγενείας τῆς αἰγαιακῆς γλώσσης μὲ τὰς ἄλλας γλώσσας τοῦ περιβάλλοντος κύκλου καὶ ἀναγνωρίζεται ἡ παμπалаία βασικὴ συγγένεια μὲ τὰς γλώσσας τῆς Εὐρώπης, τῆς Ἀνατολῆς, τοῦ Καυκάσου. Αἱ ἰνδοευρωπαϊκαὶ καὶ σημιτικαὶ δηλ. γλῶσσαι εἶναι δυνατὸν νὰ προῆλθον δι' ἐξελίξεως ἐκ κοινῆς παλαιότητας γλώσσης τοῦ προσκολλητικοῦ (agglutinierende) τύπου ἕξ ἧς προέκυψαν καὶ αἱ αἰγαιακαί.

Τὸ βιβλίον τοῦ S. ἐκπληροῖ ἄριστα τὸν σκοπὸν του, νὰ δώσῃ ἐποπτεῖαν τοῦ συνόλου τῆς ἐξελίξεως καὶ κινήσεως τῶν ἐκπολιτιστικῶν ρευμάτων τῆς ἀνατολικῆς - αἰγαιακῆς κοινότητος, νὰ διατυπώσῃ τὰ πρῶτα γενικὰ συμπεράσματα καὶ νὰ ἐκφέρῃ τὰς κυριωτέρας ἐργαζομένας ὑποθέσεις, αἵτινες μὲ τὴν πρόδον τῶν γνώσεών μας, ὡς λίαν πιθαναί, εἶναι δυνατόν νὰ ἀποδειχθοῦν ὅτι ἀποδίδουν τὴν ἱστορικὴν πραγματικότητα. Ἡ συστηματικότης καὶ ἡ σαφήνεια εἶναι κύρια ἀρεταὶ τοῦ ἔργου, τὸ ὅποιον εἶναι καλῶς ἀρχιτεκτονημένον, ἂν ἐξαιρέσῃ τις ὅτι ἡ νεολιθικὴ καὶ πρωτοχαλκῆ Κρήτη ἐτέθησαν εἰς μᾶλλον δευτερεύουσαν μοῖραν, ἐνῶ ἐξ αὐτῶν ἐξεπήγασεν ὁ μέγας μινωικὸς πολιτισμός. Εἰς πλεῖστα ὅσα σημεῖα αἱ γνώμαι τοῦ S. συμπύπτουν μὲ τὰς γνώμας ἄλλων προϊστοριολόγων, καὶ μάλιστα τοῦ ἐξαιρετοῦ Milošević. Ὁ τελευταῖος ὅμως φαίνεται διαφωνῶν ὡς πρὸς τὸ κίριον σημεῖον τῆς θέσεως τοῦ συγγραφέως, τὴν ἰσχυροτάτην συμβολὴν τῆς ἐξ ἀνατολῆς διεισδύσεως εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν νεολιθικῶν πολιτισμῶν τῆς Βαλκανικῆς, τὴν ἐκτεταμένην ἀκτινοβολίαν τῶν ἐκεῖθεν ρευμάτων καὶ τὴν δραστικότητά των ἐπὶ τῆς ἐξελίξεως τῶν μεγάλων πολιτισμῶν τῆς κεντρικῆς καὶ ἀνατολικῆς Εὐρώπης, μάλιστα τοῦ πολιτισμοῦ τῆς ταινωτικῆς κεραμεικῆς. Περὶ τοῦ ἀσθενοῦς σημείου τῶν ἀποδείξεων τοῦ συγγραφέως ἐγένετο ἀνωτέρω λόγος. Ἐνιαῦθα θὰ ἔδει νὰ προσθέσω ὠρισμένας παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν συσχετίσεων τῶν διαφορῶν περιόδων κατὰ περιοχὰς ἢ μᾶλλον νὰ διατυπώσω ἀπορίας τινάς, εἰς τὰς ὁποίας θὰ ἠδύνατο νὰ δώσῃ ἀπάντησιν ὁ ἀναμφιβόλως πολὺ ἐιδικώτερος ἐμοῦ εἰς τὴν συγκριτικὴν μελέτην τῶν περιοχῶν τοῦ αἰγαιακοῦ κύκλου S.

Ἐπὶ τῆς ἀποδείξεως ὅτι ἡ φάσις Σύρου τῶν Κυκλάδων ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴν ΠΜΙΙ περίοδον τῆς Κρήτης ἀγγεῖα λίθινα μὲ πλέγματα σπειρῶν, χρυσαῖ ταινίαι μὲ ζῶα, κ. ἄ. ἀπαντοῦν εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιοχὰς κατὰ τὴν περίοδον ταύτην. Ἡ «Κυκλαδικὴ διατάραξις» θὰ ἔδει λοιπὸν νὰ χρονολογηθῆ τοῦλάχιστον εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς φάσεως ταύτης καὶ ἐπομένως νὰ καταβιβασθῆ ἔτι μᾶλλον ἢ ἀρχὴ τοῦ χαλκοῦ ἑλλαδικοῦ (Πρωτοελλαδικοῦ) πολιτισμοῦ. Τοῦτο εἶναι σύμφωνον μὲ τὴν ἀνεύρεσιν ΠΕ ἀγγείων τύπου σαλταίερας εἰς τὰ σύνολα κτερισμάτων τινῶν τῶν κυκλαδικῶν τάφων φάσεως Σύρου. Ἡ κυκλαδικὴ φάσις Πηλοῦ συμπύπτει ὡς ἀπεδείχθη μὲ τὴν ΠΜΙ, ἀφοῦ μετὰ ἀγγείων τοῦ ρυθμοῦ Πύργου εὐρέθησαν ἀγγεῖα τῆς φάσεως ταύτης ἐπίσης μέρος τῆς περιόδου συμπύπτει, φαίνεται, μὲ τὴν φάσιν Γ τοῦ νεωτέρου νεολιθικοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης, ὡς ἀπέδειξεν ἡ κοινὴ μεταλλομορφος κεραμεικὴ, ὡς καὶ ἡ μετὰ στυλβωτῶν διακοσμήσεων. Ἄν ἡ φάσις αὕτη διαδέχεται πράγματι τὴν τοῦ Διμινίου, ἢ

τελευταία θὰ ἦτο δυνατόν νὰ θεωρηθῆ ὡς καλύπτουσα τὴν ἀρχὴν τῆς ΠΜΙ περιόδου, ἀφοῦ τὰ σχήματα τοῦ ἐπὶ ποδὸς ἀνοικτοῦ ἀγγείου καὶ τοῦ σφαιρικοῦ μετὰ κωλουροκωνικοῦ λαιμοῦ εἶναι κοινά. Ἡ σχέσις, τῆς δευτέρας βαθμίδος τοῦ κυκλαδικοῦ πολιτισμοῦ μὲ τὴν βοσνιακὴν περιοχὴν (Butmir) θὰ ἔδει νὰ ἐξετασθῆ μὲ τὸ νέον πρίσμα μιᾶς ἰκανῶς χαμηλοτέρας χρονολογίας. Γενικῶς θὰ ἔδει νὰ ἐξαρθῆ τὸ γεγονός ὅτι ὁ χολκοῦς πολιτισμὸς προηγεῖται κατὰ μίαν φάσιν εἰς τὴν Κρήτην καὶ τὰς Κυκλάδας καὶ ὅτι πιθανῶς ἐκ τῶν περιοχῶν τούτων ποοῆλθεν ἡ μεταλλοτεχνικὴ ἐμφάνισις τῆς κεραμεικῆς τῆς νεολιθικῆς φάσεως Γ καὶ τῆς ἀκολουθοῦσης πρωτοελλαδικῆς.

Τὸ δεύτερον σημεῖον ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἶναι ἀναγκαῖα μία ἐξήγησις εἶναι τὸ ἀκόλουθον: ὁμολογεῖται ὅτι οἱ φορεῖς τοῦ πρώτου χαλκοῦ πολιτισμοῦ διέδωσαν τὰ προελληνικὰ τοπωνύμια εἰς περιοχὰς εἰς τὰς ὁποίας ὁ χαλκολιθικὸς πολιτισμὸς τῆς Ἀσίας δὲν εἶχεν ἐπεκταθῆ, ὡς εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν· εἶναι ἐξ ἄλλου γνωστὸν ὅτι μὲ τὴν ἀκτινοβολίαν τοῦ κρητικοῦ πολιτισμοῦ εὔθρον καταπληκτικὴν διάδοσιν ὄχι μόνον τὰ τοπωνύμια, ἀλλὰ καὶ πλῆθος λέξεων πολιτισμοῦ. Αἱ ἀποικίσεις, τὸ ἐμπόριον, αἱ ἀναζητήσεις πρώτων ὕλων ἔφερον τὰ τοπωνύμια ταῦτα εἰς λίαν ἐκτεταμένην ζώνην. Τὰ συγγενῆ φύλα ἐξ ἄλλου τοῦ κυκλαδικοῦ - ἀνατολι(α)κοῦ πολιτισμοῦ διέδωσαν ταῦτα εἰς ἄλλην παράλληλον, πολλάκις ὁμῶς συμπίπτουσαν ζώνην. Δεκτῶν γενομένων τῶν δεσμῶν συγγενείας τὰ ὁποῖα ἦνωνον τὰ φύλα ταῦτα τοῦ μεσογειακοῦ κύκλου μὲ τὰ παλαιὰ φύλα τῆς Μεσοποταμίας, δὲν εἶναι δύσκολον νὰ ἐξηγηθῆ ἀντίστοιχος ἐπέκτασις εἰς τὴν περιοχὴν τῆς πρόσω Ἀσίας. Ποῖα ὑπάρχει τότε ἀπόδειξις ὅτι ἡ κυρία διάδοσις τῶν τοπωνυμίων ἀνάγεται εἰς τὴν νεολιθικὴν ἐποχὴν καὶ ὅτι φορεῖς τῆς ἦσαν τὰ διάφορα, ἀλλ' ἑτερογενῆ νεολιθικὰ φύλα; Τοῦτο εἶναι πολὺ ὀλιγώτερον πιθανὸν ἢν λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν τὴν σχετικῶς ἀραιὰν διασπορὰν τῶν τοπωνυμίων τούτων εἰς τὴν περιοχὴν τῶν κεντρικῶν καὶ βορείων νεολιθικῶν πολιτισμῶν τῆς Βαλκανικῆς. Οἱ χάρται δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι ἀποδεικτικοί, διότι ἀναλόγους χάρτας διασπορὰς χρησιμοποιοῦντες ἄλλοι ἔφθασαν εἰς ὅλως διάφορα συμπεράσματα. "Ἄς λάβωμεν δὲ ὑπ' ὄψιν ὅτι οὐδὲν ἀπολύτως γνωρίζομεν περὶ τῶν γλωσσῶν τῶν διαφόρων νεολιθικῶν λαῶν τῆς Βαλκανικῆς, ἵνα στηρίζωμεν συμπεράσματα. Συγγένειαι στοιχείων πολιτισμοῦ δὲν ἀποδεικνύουσιν καὶ ἔθnikὰς ἢ γλωσσικὰς συγγενείας. Θὰ ἦτο δὲ ἄτοπον νὰ προσπαθῆσωμεν νὰ ἀποδείξωμεν τὸ ἀγνωστον διὰ τοῦ ἀγνώστου.

Ἰούnius 1956

N. ΠΛΑΤΩΝ

Τυπογραφικὸ ἐργαστήριον Ἀ. Γ. Καλοκαιρινῶν, Ἡράκλειον Κρήτης Ἀρ. 43—1966

